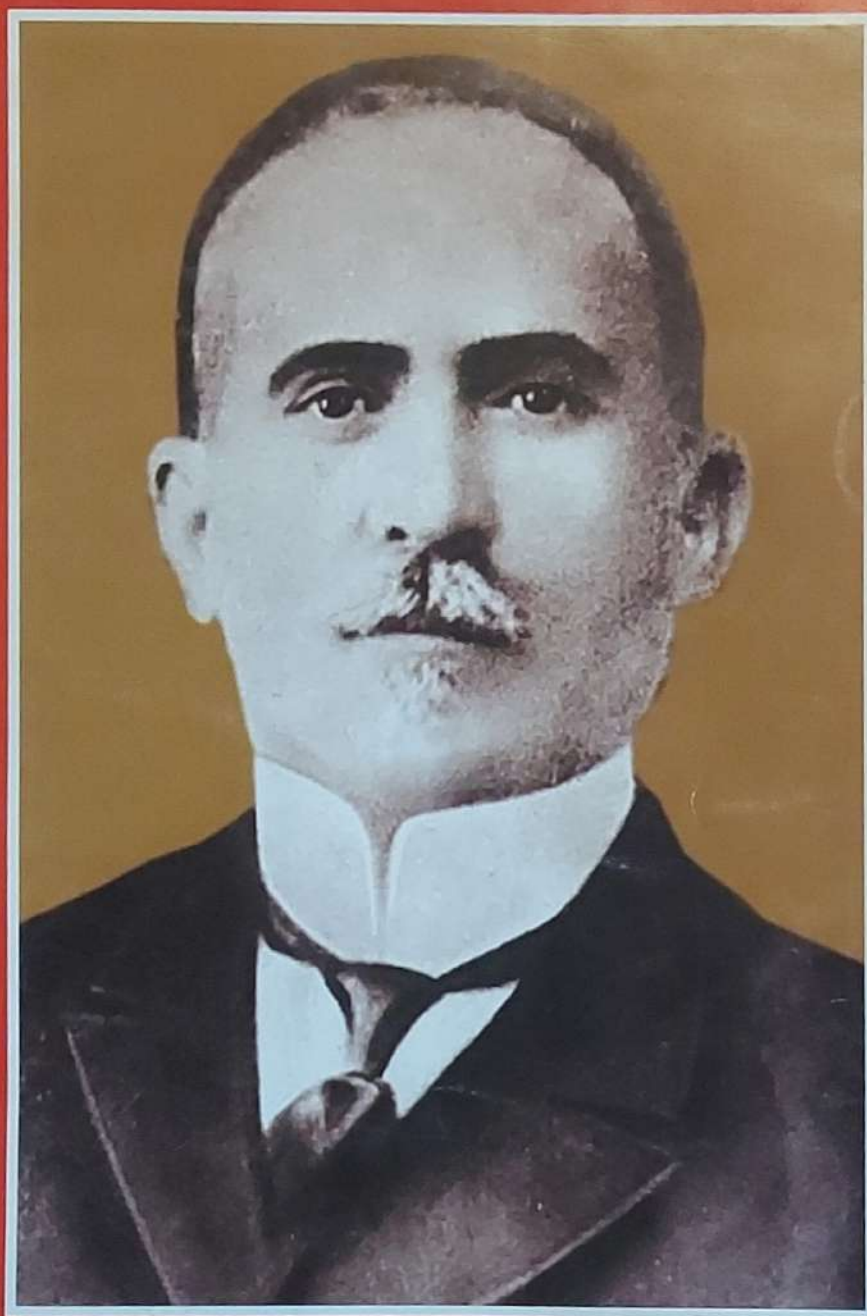

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI 2013

№ 02

M Ü N D Ə R İ C A T

Respublika inşa yazı müsabiqəsi qaliblərinin mükafatlandırılması mərasimində təhsil naziri **Mikayıl Cabbarovun** çıxışı 2

H.Ə.ƏLİYEV – 90

T.Novruzov – Heydər Əliyev və klassik ədəbi irs 6

İ.Abbasov – Ümummilli lider Heydər Əliyev və ana dili 13# ✓

F.B.KÖÇƏRLİ – 150

Ə.Quliyev – Firidun bəy Köçərli maarifçi ziyalı və görkəmli ədəbiyyatşünas alim kimi 20

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

E.Quliyeva – Müasir dövrdə ədəbi dilimizdəki bəzi yeniliklər 28

S.Mərdanova – “Xalq yazıçısı Elçin” monoqrafiyası 32

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:

TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ

O.Piriyeva – Ədəbiyyat dərslərində istifadə edilən əsas təlim üsulları 36 ✓

T.Əliyeva – Şəkilçilərin tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması 42

D.Qaziyeva – VIII sinifdə cümlə üzvlərinin yeni üsullarla tədrisi 45

A.Əliyeva – Qrammatik materialların mənimsənilməsində innovasiyalar 51

S.Kərimli – M.P.Vaqifin yaradıcılığının şagirdlərə öyrədilməsi 56

Ü.Seyidəhmədova – Lirik şeirlərin öyrədilməsində yeni texnologiyalardan istifadə 59

A.Əsədova – Süleyman Rüstəmin yaradıcılığında vətənpərvərlik ideyalarının ifadəsi 62

X.Abdullayeva – 1940-1950-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda dil mühiti 66

DÜNYA ƏDƏBİYYATI XƏZİNƏSİNDƏN

O.Abbasov – Nobel mükafatı laureatı Albert Komyunun “Yad” povesti və ya biganəlik faciəsi 72

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə 77

Xarici ölkələrdə 78

Yeni nəşrlər 79

Xəbərləri hazırladı **Lalə Əhmədova**.

Üzqabığının 1-ci səhifəsində: F.B.Köçərli.

Respublika Elmi Pedaqoji
Kitabxanası KİMLC
qəzet,jurnal fondu _____

RESPUBLİKA İNŞA YAZI MÜSABİQƏSİ QALİBLƏRİNİN MÜKAFATLANDIRILMASI MƏRASİMİNDƏ TƏHSİL NAZİRİ MİKAYIL CABBAROVUN ÇIXIŞI

Mayın 4-də Bakıdakı "Gülüstan" sarayında Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş məktəblilərin respublika inşa yazı müsabiqəsi qaliblərinin mükafatlandırılması mərasimi keçirilmişdir. Mərasimdən öncə tədbir iştirakçıları Fəxri xiyabana gələrək ulu öndər Heydər Əliyevin əziz xatirəsini yad etmiş, məzarı önünə gül dəstələri qoymuşlar. Görkəmli oftalmoloq alim, akademik Zərifə xanım Əliyevanın xatirəsi də anılmış və məzarı üzərinə tər çiçəklər düzülmüşdür.

Dövlət qurumlarının nümayəndələrinin, Milli Məclis deputatlarının, ali məktəb rektorlarının, qalib şagirdlərin və onların təhsil aldıkları məktəblərin rəhbərlərinin iştirak etdikləri mərasimə əvvəlcə ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən film nümayiş olunmuşdur.

Mərasimi açan Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Mikayıl Cəbbarov geniş çıxış etmişdir.

Əziz şagirdlər!

Hörmətli qonaqlar!

Bu gün biz çox əlamətdar bir hadisə münasibətilə - Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş məktəblilərin respublika inşa yazı müsabiqəsinin qaliblərinin mükafatlandırılması münasibətilə "Gülüstan" sarayına toplaşmışıq. Heydər Əliyevin anadan olmasının ildönümlərinə həsr edilən inşa müsabiqəsi bu il 7-ci dəfədir ki, keçirilir. Yekun mərhələ iştirakçılarının inşaları nazirlikdə təşkil edilmiş komissiya tərəfindən yoxlanılıb qiymətləndirilmiş, nəticə etibarlı ilə 85 nəfərin mükafatlandırılması qərara alınmışdır. Onlardan 8 nəfər I, 7 nəfər II, 16 nəfər III, 54 nəfər isə həvəsləndirici IV yerə layiq bilinmişdir. Fərsətdən istifadə edərək, müsabiqənin keçirilməsində göstərdikləri mənəvi və maddi dəstəyə görə Heydər Əliyev Fonduna, Yeni Azərbaycan Partiyasına, Respublika Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasına, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinə öz dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Heydər Əliyevin ömür yolu Vətənə və millətə təmənnsiz xidmətin parlaq nümunəsidir. Azərbaycan tarixinin 30 ildən artıq bir dövrü bilavasitə ulu öndərin adı ilə bağlıdır. Misilsiz idarəetmə istedadına malik olan ümummilli liderimiz Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə quruculuğun, sosial-iqtisadi inkişafın, ictimai-siyasi sabitliyin, dövlətçiliyin təminatçısı olmuş, ən ağır vaxtlarda Azərbaycanın mənafeyi naminə xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycanda güclü iqtisadiyyatın yaradılması ilə bərabər, cəmiyyətin tərəqqisinin əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab olunan təhsilin inkişafına da böyük diqqət və qayğı göstərmişdir. Ölkəmizdə təhsil islahatlarına başlanması, Dünya Bankının islahatlar prosesinə cəlb edilməsi, təhsil sahəsində öz həllini gözləyən problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş bir sıra dövlət proqramlarının qəbulu birmənalı şəkildə ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qətiyyətli mövqeyi sayəsində mümkün olmuşdur.

Dünya şöhrətli dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının milli və mənəvi lideri Heydər Əliyevin öz həmvətənlərinə əmanət qoyduğu müstəqil Azərbaycan ölkə Prezidenti İlham Əliyev cənablarının müdrik rəhbərliyi ilə gələcəyə doğru inamla addımlayır. 2003-cü ildən bu günədək Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi sahələrdə əldə etdiyi möhtəşəm uğurlar Heydər Əliyev ideallarına, ulu öndərin siyasi kursuna sadiqliyi təsdiq edir.

Heydər Əliyevin əzəmətli şəxsiyyəti, onun Azərbaycana, doğma xalqına həsr edilmiş şərəfli ömür yolu və zəngin fəaliyyəti bu günün və gələcəyin gəncləri üçün parlaq nümunə, ibrətamiz tərbiyə məktəbidir.

Əziz şagirdlər! İnşalarınla tanış olduqca onların hər bir sətirində ulu öndərə hədsiz məhəbbətinizi hiss edirik, səmimi duyğularınızın şahidi oluruq. İnanırıq ki, ulu öndərimizə qəlbinizdə qərar tutmuş məhəbbət hissləri sizi heç vaxt tərk etməyəcəkdir.

Müsabiqənin bütün qaliblərini səmimi-qəlbən təbrik edir, təhsilinizdə və gələcək həyatınızda hamınıza yeni-yeni uğurlar arzu edirəm.

Fərsətdən istifadə edərək bu gün təhsil sahəsi qarşısında duran əsas vəzifələrə də toxunmaq istədim. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə "Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası qəbul olunmuşdur. Təhsil sahəsinin və insan kapitalının inkişafı konsepsiyanın əsas prioritetlərindən biridir. İnanırıq ki, konsepsiya ilə müəyyən edilmiş istiqamətlərdə görüləcək fəaliyyət nəticəsində Azərbaycanda müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması uğurla başa çatdırılacaq, milli təhsilimizin dünya və Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası güclənəcək, təhsilin keyfiyyəti xeyli yüksələrək ölkəmizin gələcəyinin və dayanıqlı inkişafının əsasını təşkil edəcəkdir.

Təhsil sisteminin səviyyəsi milli şüurun və milli identifikasiyanın formalaşması ilə yanaşı hər bir xalqın müasir dünyada yerini müəyyənləşdirir. Heydər Əliyevin banisi olduğu müasir Azərbaycan dövlətinin dünya dövlətləri arasında ön sıralarda layiqli yerini tutmasına yönəlmiş Prezident İlham Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti hər birimizin gözünün qabağında həyata keçirilir. Təhsil sisteminin qarşısında duran hədəflər sadə və aydındır: təhsil yüksək keyfiyyətli, səmərəli, qanunun aliliyinə əsaslanan, müstəqil dövlətimizin vətənpərvər və müasir baxışlı vətəndaşını formalaşdıran olmalıdır.

Nazirlik təhsil sahəsində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi təhsil sisteminin müəyyən edilmiş istiqamətlər üzrə inkişafını təmin etmək əzmindədir. Lakin sistemin daxilində mövcud olan bəzi problemlər qarşımızda duran məsələlərin həllini ciddi mürəkkəbləşdirir. Təhsil sistemində neqativ hallar gənc nəslin sağlamlıq və inkişafına ciddi təhdid təşkil edir. Təhsil sistemində neqativ hallar gənc nəslin sağlamlıq və inkişafına ciddi təhdid təşkil edir. Təhsil sistemində neqativ hallar gənc nəslin sağlamlıq və inkişafına ciddi təhdid təşkil edir.

Nazirlik əsas diqqəti təhsil sahəsində qanun pozuntularına şərait yaradan və onları doğuran səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəltmək niyyətindədir. Bunun yeganə həll yolu problemlərə sistemli yanaşmanın təmin olunmasıdır. İlk növbədə mövcud vəziyyəti doğuran səbəblər dəqiq müəyyənləşdirilməli, onların aradan qaldırılması üçün effektiv vasitələr tapılmalı və məqsədyönlü kompleks xarakterli tədbirlər hazırlanmalıdır.

Fikrimi konkret misala - attestat verilməsi məsələsinə gəlmək istəyirəm. Hazırda qüvvədə olan qaydalara əsasən 11-ci sinifi bitirən və istənilən fəndən illik qiyməti "2" olan şagirdlər ümumtəhsil məktəblərində buraxılış imtahanına buraxılmır, eyni zamanda, imtahana buraxılan şagirdlər hər hansı imtahandan "2" qiyməti aldığı təqdirdə onların yekun attestasiyası aparılmır. Nəticədə hər iki halda göstərilən kateqoriyadan olan məzunlar attestat almaqdan və müvafiq olaraq ali və yaxud orta ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul olunmaq üçün sənəd vermək hüququndan məhrum olunurlar. Statistik məlumatlara əsasən, 2009-2010-cu dərslər ilində şagirdlərin ümumi sayının 22 faizi (21.465 nəfər), 2010-2011-ci dərslər ilində 24 faizi (22.469 nəfər), 2011-2012-ci dərslər ilində 10,5 faizi (9011 nəfər) attestat almamışdır.

Heç kəsə sirr deyil ki, yekun olaraq "2" qiyməti alanlara attestatların verilməməsi yerlərdə sui-istifadə hallarına geniş yol açan amillərdən birinə çevrilmişdir. Attestat məzunun biliyinin göstəricisidir. "Təhsil haqqında" Qanunun təhlili attestatın verilməsi məsələsinin yekun qiymətləndirmənin qeyri-kafi nəticələri ilə bağlı olmadığını göstərir. Hər bir halda attestat olsa belə, qanunvericiliyə əsasən orta məktəb məzununun tələbə olması ali təhsil müəssisələrinə mərkəzləşdirilmiş qaydada keçirilən qəbul imtahanlarının nəticələrindən asılıdır.

Qeyd olunan məsələnin böyük ictimai əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, Təhsil Nazirliyi tam orta (yəni, 11 illik) təhsil səviyyəsini bitirən bütün məzunlara attestatın verilməsinin tərəfdarıdır.

Çıxışında ümumtəhsil məktəblərində mövcud olan bəzi problemlərə də toxunmaq istədim. Bu problemlər hamıya məlumdur, amma müəyyən nüanslar da vardır. Məsələn, dərslər təhsil məsələsində. Cəmiyyətdə belə bir fikir formalaşmış ki, dərslər Təhsil Nazirliyi hazırlayır. Amma haqiqətdə bu belə deyil. Hər bir dərslərin öz müəllifləri var və dərslər onların zehni əməyinin məhsuludur. Dərslərin məzmununu isə ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən Qiymətləndirmə Şurası qiymətləndirir. Təbii ki, hamıdan çox biz maraqlıyıq ki, məktəblərdə təhsil keyfiyyətli dərslər üzrə təşkil edilsin. Obyektiv səbəblərə görə bu müəyyən vaxt tələb edən məsələdir. Biz bu sahədə olan problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində qətiyyətli tədbirlər görəcəyik.

Məktəb elə bir məkandır ki, burada biz uşaqlarımızın mənəviyyatının əsaslarını qoyuruq. Məktəblərdə hökm sürən psixoloji atmosfer övladlarımızın gələcək həyat yoluna, mənəvi dəyərlərinə və əqidələrinə, milli identifikasiyasına və vətəndaşlıq hisslərinə bilavasitə təsir edir. Bundan irəli gələrək bildirirəm ki, məktəblərdə baş verən mənfi hallara qarşı Təhsil Nazirliyinin mövqeyi bərk olmalıdır. Mən bu məsələdə valideynlərin rolunu da qeyd etmək istədim. Təhsil sahəsində nazirliyin və ya təhsil müəssisəsinin tələbəsinə söylədiyi vəziyyətin düzəldilməsinə inanmaq sadələşmədir. Bu, eyni zamanda hər bir ailənin və bütövlükdə cəmiyyətin ümumi işidir. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında təhsil sahəsinin xüsusi yeri vardır və onun kiçik modeli məhz burada valideynlərin və digər maraqlı tərəflərin iştirakı ilə yaradılır. Bizim mövqeyimiz ondan ibarətdir ki, məktəblərin idarə olunmasında və təhsil ocaqlarında müsbət atmosferin yaradılmasında valideynlərin rolu artırılmalı, bunun üçün islahatlar aparılmalıdır.

Şagirdlərin hüquqları ilə yanaşı, biz müəllimlərin hüquqlarının da qorunmasına xüsusi diqqət yetirəcəyik, onlara hörmətli yanaşma təmin ediləcək, iş mühitləri, maddi təminat məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır.

Azərbaycan dilində müsahibinə müraciətdə "müəllim" sözünün işlənilməsi qarşı tərəfin yüksək statusuna işarə və ona olan etimadın göstəricisidir. Bizim fəaliyyətimiz müəllim peşəsinin əvvəlki nüfuzunun bərqərar olmasına yönəldiləcəkdir.

Bugünkü tədbir yalnız ümumtəhsil müəssisələrinə aid olduğu üçün mən məktəblərdəki diqqətçəkən problemləri qeyd etdim. Bununla belə vacib hesab etdim ki, xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin qarşılaşdığı problemlərə də ayrıca toxunmaq istədim. Dünya təcrübəsində çox nadir hallarda dövlətin xaricdə təhsil alan vətəndaşlarının bütün təhsil və yaşayış xərclərini üzərinə götürməsi ilə rastlaşmaq olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının bu məsələyə olan diqqəti və xüsusi münasibəti nəticəsində "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" qəbul olunmuşdur. Möhtərəm Prezident bu proqrama start verməklə neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi siyasətini ortaya qoydu və ölkəmizin gələcəyinə ən yaxşı investisiya kimi bunun böyük bir inkişaf prosesinin başlanğıcı olduğunu vurğuladı.

Lakin təəssüf olsun ki, bu sahədə son dövrə kimi müxtəlif pozuntulara, əsassız tələblərə rast gəlirdi. Nəticədə xaricdə təhsil alan tələbələrimizin təhsil haqlarının ödənilməsində gecikmələr, süründürməçilik halları artmışdır. Mən özüm xaricdə təhsil almış bir şəxs kimi çox gözəl başa düşürəm ki, belə gecikmələr nə kimi çətinliklər törədir. Bütün bunlar Azərbaycan gəncliyinin intellektual elitasını təşkil edən bu kateqoriyalı tələbələrin təhsiləmə prosesinə mənfi təsir göstərirdi. Bu, yolverilməzdir və tərəfimizdən bu prosesin şəffaf şəkildə həyata keçirilməsi tələb edilən bütün addımlar atılacaqdır. Nazirliyin Internet saytında tərəfimizdən telebe@edu.gov.az sahifəsi açılmış və xaricdə təhsillə bağlı qarşılaşan problemlər haqqında bu ünvanla müraciətlər ünvanlanı bilər.

Əsas məqsədimiz dövlətin yaratdığı təhsil imkanlarından heç bir sünə maneə olmadan hər kəsin yararlanması, vətəndaşlar arasında bərabər təhsil şəraitinin və hüququnun tənzimlənməsidir. Fəaliyyətimiz dövründə çalışacağıq ki, hər bir vətəndaş Konstitusiyamızın onlara verdiyi bu yüksək hüquqdan rahatlıqla istifadə edə bilsinlər.

Bu gün bu salonda Azərbaycanın gələcək istedadları toplaşmışdır. Onlara üz tutub demək istədim: Siz çox xoşbəxtsiniz ki, müstəqil Azərbaycan dövlətində doğulmusunuz, həyata keçirilən misilsiz quruculuq işlərinin şahidisiniz. Ölkəmizi dövlət başçımızın rəhbərliyi ilə əldə olunmuş nailiyyətlərin üzərində gələcək yüksəkliklərə apara bilən ümidimizsiniz. Əmin ola bilərsiniz ki, hər birinizin həyat yolu diqqətimizin mərkəzindədir və Azərbaycan dövləti hər zaman öz vətəndaşlarının yanındadır.

Çıxışımın sonunu Heydər Əliyevin təhsildəki islahatlar barədə dediyi sözlərlə bitirmək istədim:

"Təhsildə dəyişikliklər inqilab yolu ilə deyil, təkamül yolu ilə gəlməlidir".

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ KLASSİK ƏDƏBİ İRS

Tərlan NOVRUZOV,
filologiya elmlər doktoru, professor,
respublikanın əməkdar müəllimi

«Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı fikir və mülahizələri içərisində onun klassik şair və yazıçılara, bütövlükdə klassik ədəbi-mədəni irsə həmişə milli təassübkeşlik və vətənpərvərlik mövqeyindən yanaşdığı ayrıca qeyd edilməlidir». (V.Quliyev. «Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı», "Elm", 1988, səh.38).

1969-cu ildən – Azərbaycana rəhbərlik etməyə başladığı dövrdən mədəniyyətin, ictimai-ədəbi proseslərin düzgün və qanunauyğun inkişafı Heydər Əliyevin dövlətçilik və siyasi fəaliyyətinin ən əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. O, bu sahədə də əsl bilici, mütəfəkkir kimi özünü göstərmişdir. Belə ki, mədəniyyətin elə bir sahəsi olmamışdır ki, diqqət yetirməsin, müdrik münasibət ifadə etməsin.

Memarlıq, kino, musiqi, teatr, ifaçılıq sənəti və mədəniyyətin başqa sahələri barədə onun fikir və mülahizələri bu baxımdan çox dəyərli və mənalıdır. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin bu fenomenal qüdrəti onun ədəbiyyata, Azərbaycan ədəbi prosesinə münasibətində özünü aydın büruzə vermişdir. Belə ki, ümummilli liderimiz ədəbiyyatımıza, onun çoxəsrlik tarixinə, görkəmli şəxsiyyətlərinə, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdəki problemlərinə, müasir vəziyyətinə və inkişaf məsələlərinə daim diqqət və qayğı göstərmişdir. Bunun da əsas səbəbi onun milli mədəniyyətin əsasını təşkil edən ədəbiyyatımıza dərin marağıdır.

Heydər Əliyev 1997-ci ildə, Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında ədəbiyyatla bağlılığını fəxrlə ifadə edərək demişdir: «Mən çox sevinirəm və xoşbəxtəm ki, ilk dəfə Azərbaycan yazıçılarının qurultayında 27 il bundan əvvəl nitq söyləmişəm, o qurultayın iştirakçısı olmuşam və onların sonrakı qurultaylarında da daim iştirak etmişəm, yazıçılarımızla, şairlərimizlə, mədəniyyət xadimləri ilə bir yerdə olmuşam, bu gün də sizinlə bir yerdəyəm. Bunun da səbəbi var. Birincisi, şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc yaşlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm. Bu gün sizə deyə bilərəm ki, şəxsən mənim bir insan kimi formalaşmağında, təhsilimdə, əxlaqımda, mədəniyyətimdə ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum, onları bu gün də unutmamışam. Bəlkə də bu əsərlərin bəzilərini ondan sonra oxumamışam, ancaq o illərdə – o uşaqlıq, gənclik illərində onlar mənə o qədər təsir edib ki, mən onları unutmamışam. Bu «oxumamışam», «unutmamışam»

sadəcə bir fikir deyil, yəni onlar mənə təsir edib, mən onlardan bəhrələnmişəm, mənəvi qida almışam, ədəbiyyatla, mədəniyyətlə, mədəniyyətlə daim bağlı olmuşam». Bu sözlərlə o, həm ədəbiyyatımızın, yazıçılarımızın həyatımızdakı rolunu düzgün qiymətləndirmiş, həm də gənclərimizi bədii ədəbiyyatı oxumağa, ondan bəhrələnməyə istiqamətləndirmişdir. Həmçinin, ədəbiyyatın insan mədəniyyətinin, insan şəxsiyyətinin formalaşma prosesində iştirakını, xarakterin, insan psixikasının dərinləşməsinə təsirini önə çəkmişdir.

Ədəbiyyatımızın varislik əlaqəsini, tarixi-milliy xüsusiyyətlərini ümumiliyini, müasir ədəbiyyatımızın qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik klassik irsimiz üzərində yüksəldiyini, ədəbiyyatımızın XX əsrin 20-ci illərində yeni mərhələyə daxil olduğunu ayrıca qeyd edən Heydər Əliyev ədəbi irsimizi yüksək qiymətləndirərək demişdir: «Azərbaycan ədəbiyyatı bu inqilabi mərhələyə, öz inkişafının bu ən mühüm dövrünə zəngin bədii ənənələrlə daxil olmuşdur. Bu ədəbiyyatın çoxəsrlik tarixi «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi ədəbi abidələrlə, Nizaminin nəhəng yaradıcılığı ilə, Xaqaninin və Nəsiminin, Füzulinin və Vaqifin, Sabir və M.Cəlilinin və başqa söz sənəti bəhəddarlarının dahiyənə əsərləri ilə, aşıq poeziyasının həmişəcanlı nümunələri ilə zəngindir».

Heydər Əliyev çıxışlarında klassik ədəbi irsimizlə fəxr etdiyini bildirir, keçmişin dəyərli ənənələrinin rolunu xüsusi qiymətləndirir. O, bu mövzuda dəfələrlə danışmışdır. Respublikamıza rəhbərlik etdiyi 1970-80-ci illərdə böyük öndər Nizami, Nəsimi, Vaqif və başqa klassiklərimizin adlarının əbədiləşdirilməsi ilə əlaqədar genişmiqyaslı tədbirlər keçirirdi. Heydər Əliyevin qüdrətli sənətkarlarımıza xüsusi diqqət yetirməsi təsadüfi deyildi. O, belə sənətkarların simasında dünya intibah sənətinin nəhəng şəxsiyyətlərini görür və qiymətləndirirdi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşündə (21 sentyabr 1993-cü il) belə demişdir: «Tariximizin böyük səhifələrini, intibah dövrünü – XI-XII əsrlərdə Nizamini, Xaqanini, Fələkini, Məhsətini götürsək, onların hamısının yaradıcılığı geniş yayılmışdır». Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1981-ci ildə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyi keçirildi. Heydər Əliyev həmin tədbirdəki çıxışında bu faktı xatırlayıb demişdir: Nizami Gəncəvinin 800 illiyi 1947-ci ildə keçirilmişdir. 5 yanvar 1979-cu ildə biz «Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsinə, nəşrinə və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq» haqqında böyük bir qərar qəbul etdik. Nizami Gəncəvinin 840 illiyini böyük bir yubiley kimi qeyd edəndə bizə çox yerdə irad tuturdular ki, 840 il yuvarlaq tarix deyildir. Ancaq biz sübut etdik ki, Nizami Gəncəvi elə bir şəxsiyyətdir ki, tarixdə, dünya mədəniyyətində elə bir iz qoyub getmişdir ki, onun yubileyi hər il keçirilə bilər».

Filologiya elmləri doktoru Vilayət Quliyev çox haqlı olaraq göstərir ki, «Nizami Gəncəvi irsi barəsində Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul olunmuş qərar yalnız konkret bir şəxsi – Nizamini deyil, ümumən Azərbaycanı, Azərbaycan xalqını tanımağa, təbliğ etməyə xidmət edən tarixi bir sənəd idi». (V.Quliyev. «Heydər Əliyev və mənəvi-estetik dəyərlər». Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2002, səh.84).

Doğrudan da, bu yubileylərin keçirilməsi dahi şairin dünya söz sənətində xüsusi yeri olan irsinin öyrənilməsi işində yeni bir mərhələ yaratdı. Məlumdur

ki, 1947-ci ilədək N.Gəncəvinin əsərləri lazımi səviyyədə çap olunmamışdı, 1981-ci ildə qəbul olunmuş qərardan sonra şairin əsərləri yenidən nəşr edildi, poemalarının filoloji tərcümələri çapdan çıxdı. Moskvada isə böyük şairin «Xəmsə»si beş cildə yenidən işıq üzü gördü. Bütün bunlar nizamişünaslıqda nailiyyət idi. Heydər Əliyev dahi şairin yubileyinin belə təntənəli keçirilməsini «Azərbaycanı, onun tarixini bir daha dünyaya tanımaq üçün imkan» kimi dəyərləndirirdi. Bu, tamamilə doğrudur. Çünki hər bir xalq öz bədii dühasını yetişdirdiyi nəhəng şəxsiyyətlərin simasında, obrazında təcəssüm etdirir. Heydər Əliyev də Nizamini belə qüdrətli sənətkarlardan biri kimi qiymətləndirərək demişdir: «Nizami Gəncəvinin əsərləri təkcə ədəbi cəhətdən deyil, fəlsəfi baxımdan da əvəzsizdir».

Heydər Əliyevə qədər klassiklərin yubiley mərasimlərinə sadəcə ədəbi tədbir keçirmək kimi, çox soyuq və rəsmi dövlət planı kimi baxılırdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə isə bu tədbirlər ümumxalq işinə, klassik irsin yenidən dərk prosesinə çevrildi. Keçirilən bu və ya digər yubiley tədbirləri əsrlərin arxasından – istər Nizamini, Xaqanini, istərsə də Füzulini xalqın qəlbində yenidən canlandırdı, onların təkcə ədəbi ictimaiyyət, ziyalılar, oxumuşlar zümrəsi deyil, bütün adi xalq kütlələri tərəfindən yenidən, tamamilə başqa bir ölçüdə tanınmasına, yaradıcılıqlarının geniş bir çərçivədə təbliğ olunmasına şərait yaratdı.

Heydər Əliyev bu yubiley tədbirlərinə xüsusi əhəmiyyət verir, onların geniş, dünya miqyasında keçirilməsinə çalışırdı və bunun ictimai-sosial, tarixi, ədəbi-mədəni mahiyyətini böyük estetik meyar və prinsiplərlə izah edirdi: «Füzulini ən əvvəl öz ölkəmizdə daim təbliğ etmək lazımdır. Bizim xalqımız, xüsusən gənc nəsəl, yeni həyata qədəm qoyanlar Füzulini nə qədər oxusalar, dərk etsələr, onun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olsalar, Füzuli şəxsiyyətinin böyüklüyünü hiss etsələr, adamlarımız bir o qədər saf mənəviyyət istiqamətində yaşayacaq və həyatlarını da bu ruhda quracaqlar. Çünki Füzulinin həyatı da, bütün yaradıcılığı da həm yüksək mənəviyyət, həm də insanlara mənəvi, estetik qida verən böyük bir mənbədir».

Bu fikir klassiklərin yubileylərinin millətə, xalqa nəyi verəcəyinin, müasirlərə, indiki həyata necə təsir göstərəcəyinin sübutudur. Heydər Əliyev fikrini inkişaf etdirərək problemə ikinci bir aspektdən yanaşır, diqqəti onun daha böyük əhəmiyyətinə cəlb edir: «Tarixi şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi bir tərəfdən onların xalq qarşısında, millət qarşısında xidmətlərinə verilən qiymətdir. Bu, lazımdır, özü də mütləq lazımdır. Digər tərəfdən isə, belə yubileylərin keçirilməsi xalqın, millətin zənginliyini nümayiş etdirir. Eyni zamanda, bu yubileylər xalqın, millətin daha da yüksəlməsinə kömək edir».

Beləliklə, Heydər Əliyev bu mühüm ədəbiyyat işinə ümumdövlət, ümumxalq, millət mənafeyi mövqeyindən yanaşır, onu dəyərləndirir, həm klassik irsin əhəmiyyətini, milli-əxlaqi dəyərini üzə çıxarır, ona mədəni-fəlsəfi münasibəti formalaşdırır, həm də beynəlxalq miqyasda millətin – Azərbaycan xalqının nə kimi bir mədəniyyətə, ədəbiyyata malik olduğunu nümayiş etdirir, dostları sevindirir, düşmənlərə isə zərbə endirir: «Bir daha qeyd edirəm, bu yubileylərin keçirilməsində məqsəd həmin şəxslərin özlərinin yada salınma-

sından çox, xalqın elminin, mədəniyyətinin, mənəviyyətinin zənginliyini nümayiş etdirməkdir və indiki nəsələ, gələcək nəsillərə onlardan daha faydalı istifadə etmək üçün imkan yaratmaqdır».

Bu imkan nədən ibarət idi?

Bu imkan ondan ibarət idi ki, bütün mədəniyyət sahələrinin, incəsənət istiqamətlərinin əsas resursları bu məqsədə yönəldilirdi. Yubileyi keçirilən klassikin əsərləri külliyyatının yeni, daha təkmilləşdirilmiş nəşrləri çap olunur, elmi araşdırmaların nəticələri dərc edilib kütləviləşdirilirdi. Əsərləri əsasında yeni teatr, kino və televiziya tamaşaları nümayiş etdirilir, musiqilər, mahnular yazılır, küçələrə adları verilir, heykəlləri qoyulur, bukletlər tərtib olunur, rəsm və digər incəsənət əsərləri yaradılırdı. Bütün bu global, əhatəli, böyük maddi xərc hesabına başa gələn tədbirlərin mənəvi-millətçi mahiyyəti Heydər Əliyevin müdrik baxımında belə əks olunurdu: «Biz Füzuli ilə fəxr edirik. Məsələn, biz millətimizdən danışıqarkən deyirik ki, 500 il bundan öncə yaşamış azərbaycanlı Füzuli dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz böyük töhfələrini veribdir. Ona görə də biz yubileyi elə keçirməliyik ki, bu tədbir təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də, İranda da, İraqda da, Moskvada da, Dərbənddə də, bir sözlə, hər yerdə böyük iftixar hissi doğursun. Məhz Füzulinin yaradıcılığı və əsərləri ilə göstəririk ki, xalqımız hansı zənginliyə, hansı mədəniyyətə, hansı mənəviyyətə, hansı elmə malikdir».

Müstəqillik dövründə respublika prezidenti kimi klassik irsə münasibətdə Heydər Əliyevin baxışları yeni keyfiyyət səviyyəsinə yüksəldi, baxış bucağı daha da dərinləşdi və genişləndi, ümumtürk kontekstində ortaya çıxdı, Füzuli təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı hadisəsi yox, ümumtürk mədəniyyəti hadisəsi, sonda da ümumdünya mədəniyyəti hadisəsi kimi qiymətləndirildi. Heydər Əliyev Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxış edərkən bu mühüm tarixi problemə belə şərh vermişdi: «Füzuli keçmişdə də türkləri birləşdirən bir şəxsiyyət olmuşdur. Amma indi, türk dünyası XX əsrdə parçalanmış olduğu bir halda, türk dünyasına mənsub ölkələrin, demək olar ki, tam əksəriyyətinin (bir Türkiyədən savayı) onların həyatına, tarixinə, adət-ənənəsinə uyğun olmayan rejimlər içərisində yaşadığı vaxtda Füzuli bizi yaşadaraq bu günlərə gətirib çıxarmışdır. Bu gün biz həm Azərbaycanda, həm Füzulinin doğulduğu yerdə — Kərbəladə, Bağdadda, həm Ankarada, Türkiyədə Füzulinin 500 illiyini qeyd edərkən, artıq keçmişdəki kimi parçalanmış vəziyyətdə deyilik... Füzuli yubileyi təkcə Füzulinin şəxsiyyətinə, onun yaradıcılığına verilən qiymət deyildir. Füzuli yubileyi xalqlarımızın birləşdirilməsinə, yaxınlaşmasına, gələcəkdə bir yolla əzmlə getməsinə şərait yaradan böyük bir hadisədir».

Lakin Heydər Əliyev Füzuli şəxsiyyətinin ümumdünya şöhrətini qeyd etməklə yanaşı, yenə də onun Azərbaycanın milli hadisəsi olduğu məqama qayıdır: «Füzuli təkcə Şərqdə yox, müsəlman aləmində, təkcə türk dünyasında deyil, bütün dünyada, o cümlədən inkişaf etmiş qərb ölkələrində də çox məşhur olmuşdur. Amma Azərbaycan xalqı üçün, bizim üçün Füzuli dahi olmuş, sevilmiş, xüsusilə son əsrdə daha yüksək zirvələrə qaldırılmışdır».

Bu fikir və mülahizə ondan irəli gəlirdi ki, Heydər Əliyev, özünün təsdiq etdiyi kimi, qəti əmindir ki, Füzuli Azərbaycan türküdür, azərbaycanlıdır:

«Füzuli dahi şair kimi Azərbaycanda həmişə hamının qəlbindədir. Bu da onu göstərir ki, Füzuli, doğrudan da, azərbaycanlıdır və Azərbaycana mənsubdur».

Bu, klassik irsə münasibətin yeni mərhələsi, başqa sözlə, Heydər Əliyev mərhələsi idi. Klassik irs, ədəbi-mədəni irs onun nəzərində ümumxalq, ümumdövlət, ümummillət dəyərlər qismində idi. Ağlın, dərrakənin, düşüncənin, milli səviyyənin dəyərləri onun üçün olduqca qiymətli və əziz idi, hər bir maddi dəyərdən üstün idi...

Çoxəsrlik türk xalqları tarixində baş verən bütün çətinliklərdən çıxmaqda türk xalqlarının birliyini qoruyan əsas amillərdən birinin də ədəbiyyatın, mədəniyyətin olduğunu Heydər Əliyev xüsusi qeyd edirdi: «Çoxəsrlik tariximizdə xalqlarımızı yaşadan, qoruyan və bugünkü günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri, ola bilər ki, ən əsası bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli, şairlərimiz, yazıçılarımızdır».

Müdrək öndərimiz haqlı olaraq belə bir konsepsiya irəli sürür ki, türk xalqları tarixən bir çox məhrumiyyətlərlə, istilalarla, işğallarla üzləşmiş, hətta onların dövlətçiliyi əllərindən alınmış, ana dilləri məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdır: «Bizim mədəniyyətimizi, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı bir-birindən ayırmaq, parçalammaq, milliliyin qarşısını almaq cəhdləri çox güclü olmuşdur...».

Bəs belə bir basqına qarşı müqavimət gücünü türk xalqları haradan tapmışdır?

Bu sual ətrafında düşünərkən Heydər Əliyevin alimlik, ziyalılıq fəhminə, erudisiyasına, biliyinə heyratlanmaya bilmərsən. Bütün siyasi-sosial, ideoloji, dövlətçilik imkanları əlindən alınmış xalqı, milləti bir xalq, bir millət kimi mühafizə edib saxlayan yenə də həmin xalqın dili və bu dili yaşadan ədəbiyyatı, mədəniyyəti olmuşdur: «Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə yaşadanlar, zənginləşdirənlər, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olmuşdur. Biz, adətən böyük tariximiz haqqında, xalqlarımızın böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edirik, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək, eyni zamanda öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik. Qədim dövrlərdə «Dədə Qorqud», «Manas», «Alpamiş», «Koroğlu» dastanları, xalqlarımızın hamısına mənsub olan (burada çox mühüm bir amildən – müştərək türk ədəbiyyatı nümunələrindən, folklorundan, sənət korifeylərindən söhbət gedir, türkdilli xalqların müştərək mədəniyyət problemi önə çəkilir – T.N.) dahi şairlərimiz, yazıçılarımız – Nizami, Yunus İmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhtimqulu, Abay və digərləri xalqlarımızın tarixini, mənəvi dəyərlərini əks etdirən, xalqlarımızı dünyada tanıdan ölməz əsərlər yaratmışlar və bunlar nəsilərdən-nəsilərə xalqlarımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, vətənpərvərlik, vətənə sdaqət hisslərini daim gücləndirmişdir».

Heydər Əliyev XX əsr və ondan əvvəlki tarixi mərhələlərdə türk xalqlarının mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, onların keçdikləri böyük yola müdrək bir ideoloq-sosioloq, kulturoloq kimi izah və təhlil verəndən sonra müstəqillik

dövründəki, türk xalqlarının müstəqil dövlətçiliyi mərhələsindəki mühüm problemlərə, vəzifələrə və perspektivlərə diqqəti cəlb edir: «Bizim tarixi köklərimiz xalqlarımızın öz iradəsi ilə bir dilə, bir mənəviyyətə, bir dinə bağlı olduğuna görə çox dərin və qeyd etdim, mənəvi dəyərlərimizin inkişafı tarixin bütün mərhələlərində nə qədər çətinliklərlə, keçilməz yollarla rastlaşsada, dayanmayıb, inkişaf edib, qalxıb. Amma indi isə, türkdilli xalqların müstəqil dövlətləri olduğuna görə və bizim əlimizdə böyük imkanlar yarandığına görə, bu prosesləri daha da gücləndirə, daha da müstəqil edə bilərik. Bu, bizim vəzifəmiz, borcumuzdur».

Heydər Əliyev türkdilli xalqların yazıçılarının III qurultayı nümayəndələrinin yaradıcılıq işinə müdaxilə etmədən, ümumtürk xalqlarının lideri kimi, bu mədəniyyətin, ədəbiyyatın mahir bilicisi kimi onlara öz tövsiyələrini də əsirgəmir. Əslində mahiyyət etibarilə bu tövsiyələr perspektivdə və gələcəkdə vahid ümumtürk mədəniyyətinin inkişaf direktivi, proqramı kimi əhəmiyyət kəsb edir: «Siz, şübhəsiz ki, burada öz yazıçılıq işlərinizin gələcəkdə qurulması ilə əlaqədar lazımı tədbirlər görəcək, lazımı qərarlar qəbul edəcəksiniz. Ancaq mənim tövsiyəm ondan ibarət olardı ki, bizim xalqlarımızın bir-biri ilə daha da yaxınlaşması üçün, dillərimizin inkişaf etməsi üçün və bir kökdən olan dillərimizin bir-birinə daha da yaxınlaşması üçün yazıçılar öz xidmətlərini göstərsinlər. Bizim dillərimiz bir kökə mənsubdur və bir-birimizi anlayırıq. Ancaq yaxşı olardı ki, dediyim bu sözləri mənim özbək, qırğız, qazax qardaşlarımız da azərbaycanlı kimi anlasınlar və eyni zamanda, bu qurultayda Başqırıtandan, Qırğızıstandan olan yazıçıların çıxışlarını bizim azərbaycanlılar da təmamən anlaya bilsinlər».

Göründüyü kimi, bu, çox qlobal, perspektivli, müasir ədəbiyyat adamlarını, türkoqları düşündürən və düşündürməli olan problemlərdən biridir. Vahid, hamı üçün anlaşılıq, ümumtürk mədəni-ədəbi dil məkanı yaratmaq bir-birindən zorla uzaq salınmış xalqların birliyinə xidmət göstərən mühüm amildir. Heydər Əliyev öz məruzəsində ədəbiyyatşünasların, ədəbiyyat tədqiqatçılarının da elmi fəaliyyət sahəsinin bu işə yönəlməsinin vacibliyini irəli sürür, həmçinin türk xalqlarının tarixi mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, tarixi keçmişinin yenidən tədqiq edilməsinin, öyrənilməsinin əhəmiyyətini açıqlayır. Bunun özü də mühüm bir problemdir. Məlumdur ki, sovet imperiyası məkanında elə hallar olmuşdur ki, türk xalqlarının tarixən keçdiyi yollar təhrif edilmiş, elə məqamlar qaldırılmış və uydurulmuşdur ki, həm tarixi hadisələrin qiymətləndirilməsində, həm də ədəbiyyat korifeylərinin regional mənsubiyyətində irqi qarşıdurma yaradılsın. Bu işdə rus, Avropa türkoqları ilə yanaşı, ideoloji təzyiqlərə dözməyən, zərər bu işə təhrif edilən türk xalqlarının öz elmi kadrlarından da istifadə edilmişdir. Bu prosesə sovet quruluşunun yetirdiyi, təcrübəli bir dövlət adamı kimi yaxından bələd olan, lakin türkcülüyünü heç bir məqamda güdazə verməyən Heydər Əliyev bu istiqamətdə də alimlərə, ədəbiyyat adamlarına tövsiyələrini əsirgəmir: «Xalqlarımızın böyük tarixini yenidən təhlil etmək, yenidən qiymətləndirmək, ona düzgün, ədalətli qiymət vermək və hər bir xalqın tarix boyu yaratdığı mənəvi dəyərləri, ədəbiyyat, mədəniyyət abidələrini bütün xalqlar üçün doğma etmək bizim bu görüşlərin

mərkəzində duran prinsiplərdir, vəzifələrdir. Bu sahədə yenə də mədəniyyətin, ədəbiyyatın, yazıçıların rolu böyükdür».

Azərbaycanın bir çox klassikləri Heydər Əliyev tərəfindən təkcə sənət adamı kimi deyil, eyni zamanda, fəlsəfi təfəkkürün zirvələri kimi qiymətləndirilmişdir. Budur, o, ədəbiyyatşünaslara aşağıdakı tövsiyələri verir: «Biz Nizamidən, Füzulidən danışarkən onları təkcə şair kimi deyil, böyük filosoflar kimi, dünyaya, dünya mədəniyyətinə və elminə böyük töhfələr vermiş mütəfəkkirlər kimi tanıtmalıyıq». Eyni fikri o, başqa bir dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli haqqında da söyləmişdir: «Biz Füzulini təkcə «Leyli və Məcnun» poemasının müəllifi kimi yox, dünya miqyaslı filosof kimi, böyük alim kimi dünyaya tanıtmalıyıq». Heydər Əliyev Nəsimini də belə dəyərləndirmişdir: «Nəsimi də yalnız şair deyil, həm də alim, filosofdur».

Heydər Əliyevin klassik ədəbi irsimizə belə dərin və çoxsahəli elmi münasibətini ədəbiyyatımızın digər böyük şəxsiyyətləri – M.F.Axundzadə, A.A.Bakıxanov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid, C.Cabbarlı və başqaları haqqındakı fikirlərində də görürük. Klassiklərimizin bir çoxunun xatirələrinin əbədiləşdirilməsi, onların Bakıda, respublikanın digər şəhərlərində heykəllərinin ucaldılması da bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bakıda Nəsimi, N.Nərimanov və C.Cabbarlının, Şuşada Vaqifin, Naxçıvanda H.Cavidin heykəllərinin ucaldılması Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə mümkün olmuşdur.

Heydər Əliyev tariximizin nadir ədəbi şəxsiyyətlərinin bir mühüm rolunu və xidmətini də bu şəxsiyyətlər vasitəsilə xalqın mentalitetini qaldırmağın mümkünliyində görür. Bu baxımdan Heydər Əliyevin aşağıdakı sözlərini xatırlamaq yerinə düşər: «Müstəqil dövlət olmaq üçün xalqın gərək mentalitet səviyyəsi ola. Xalqın mentalitetini qaldırmaq isə bir-iki günün işi deyil, bir çox nəsillərin işidir, bununla məşğul olmaq lazımdır. Xalqımızın böyük şəxsiyyətlərinin həm yaradıcılığını, həm də Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətlərini daim tədqiq etmək, şübhəsiz ki, mühüm vəzifələrdən biridir». Bu cəhətdən isə Heydər Əliyev ilk növbədə M.F.Axundzadə, A.A.Bakıxanov kimi şəxsiyyətlərin yaradıcılığını tədqiq etməyin zəruriliyini və əhəmiyyətini göstərir. Heydər Əliyevin görüşlərində XX əsrin klassikləri haqqında da dərin və konseptual fikirlər mühüm yer tutur. Onun N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid, Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı barədə fikirləri çox məzmunlu və ümumiləşdiricidir. Elə ona görə də, bu müxtəsər tədqiqatımızda belə bir nəticəyə gəlirik ki, ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin ədəbiyyatımıza, milli ədəbi irsimizə münasibəti ədəbi-estetik, fəlsəfi mükəmməlliyi, erudisiyası, novator münasibəti, intellektual səviyyəsi, öyrədici funksiyasının zənginliyi, bədii dilə bələdliyinin yüksək emosionallığı, informasiyanın əhatəliyi və dəqiqliyi ilə böyük, əlahiddə bir örnək, bu sahədə qiymətli bir ədəbi-estetik məktəbdir.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ANA DİLİ

İlham ABBASOV,
Ədliyyə Akademiyasının prorektoru,
hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: ana dili, əlifba, orfoqrafiya qaydaları.

“Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır!” Bu sözlər də «Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamından götürülmüşdür: «Ana dilimizin dövlət dili kimi tətbiqində, onun imkanlarının genişləndirilməsi və Azərbaycan xalqının ən böyük sərvəti kimi dəyərləndirilməsində Heydər Əliyev şəxsiyyətinin rolu danılmazdır. Azərbaycan mədəniyyətinin və zəngin tarixi irsimizin dünya ictimaiyyətinə tanıtılması Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərindəndir». [1, səh. 1].

Hər bir xalqın elə milli-mənəvi dəyərləri vardır ki, onun qorunması, zənginləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən, peşəsindən, ixtisasından, vəzifəsindən aslı olmayaraq, hamının və hər bir kəsin vətəndaşlıq borcudur. Xalqın mədəniyyəti və dili də məhz bu qəbildən olan milli sərvətlərimizdəndir.

“Azərbaycan əlifbasının latından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında” 11 iyul 1939-cu il tarixli Qanun Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 25 dekabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə qüvvədən salınmış, latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpa edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. [2, səh. 36].

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası elə həmin tarixdə 32 hərfdən ibarət latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasını da təsdiq etmişdir. Təəssüf ki, latin qrafikasının bərpa olunması barədə qeyd edilən Qanunun icra mexanizmi müəyyən edilmədiyindən bu Qanunun icrası tam təmin edilməmiş, qanun, əslində, uzun müddət icrasız qalmışdır.

Danılmaz faktdır ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi birinci dövr – 1969-1982-ci illər ölkəmizin ictimai-siyasi həyatının bütün sahələrində, o cümlədən sənayedə, kənd təsərrüfatında, mədəniyyətimizdə, təhsilimizdə, incəsənətimizdə yüksəliş illəri olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev sovet rejiminin qadağalarına baxmayaraq, ana dilinin qorunması, onun tətbiqi sahəsində öz prinsiplial mövqeyinə sadıq olmuşdur.

Keçmiş sovet dövründə, bütün rəsmi tədbirlər, digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da yalnız rus dilində aparılırdı. Lakin ümummilli lider Heydər Əliyev 14 iyul 1969-cu ildə

respublika partiyası təşkilatının rəhbəri seçildikdən sonra o, bu sahədə də öz müstəqil, prinsipli mövqeyini nümayiş etdirdi.

Respublika rəhbərliyinə gəlişindən az sonra, yəni 1 noyabr 1969-cu il tarixdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (*hazırkı BDU*) 50 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda iştirak edən Heydər Əliyev o dövrün qadağalarını, o cümlədən ana dilinin tətbiqi ilə əlaqədar kommunist rejiminin məhdudiyyətlərini pozaraq, Azərbaycan dilində çıxış etdi və bu çıxış universitet ziyalılarının uzun illərdən bəri gözlədikləri milli oyanış istiqamətində həlledici addım oldu. Bu gün böyük qürur hissi keçiririk ki, həmin yığıncaqda iştirak edərək bir qrup dərslər əlaçısı və ictimaiyyətçi tələbə ilə birlikdə yığıncağın rəyasət heyətində qoyulmuş Universitet bayrağının fəxri qarovulunda dayanmışdım. Həmin bayrağa ulu öndər yığıncaqda «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordenini sənədi. Yığıncağın sonunda respublika rəhbəri səhnədən düşərkən fəxri qarovulda dayanmış tələbələr də səmimi görüşdü.

Azərbaycan Respublikasının 21 aprel 1978-ci il tarixli Konstitusiyası layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri olmuş Heydər Əliyevin ana dilinə olan sonsuz məhəbbəti və prinsipliliyi nəticəsində Konstitusiyanın 73-cü maddəsinə dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə müddə daxil edilmişdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövrdə milli dilin yalnız üç müttəfiq respublikada dövlət dili olması nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası tərəfindən 22 dekabr 1992-ci il tarixdə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Qanunda dövlət dilinin, əsasən olaraq, türk dili olması göstərilmişdir. Bizim türk xalqına, mədəniyyətinə, tarixinə, ədəbiyyatına və dilinə böyük hörmətimiz vardır. Belə ki, Azərbaycan dili qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin Oğuz qrupuna daxildir. Lakin zaman keçdikcə Azərbaycan dili özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cəlalanmış, kamil qrammatik quruluşa, zəngin söz fonduna, geniş ifadə imkanlarına, yüksək səviyyəli yazı normalarına malik müstəqil dil kimi formalaşmışdır.

Doğrudur, xalqımız türk dilində danışığı başa düşür. Həmçinin, türklər də Azərbaycan dilini başa düşürlər. Lakin tərcüməsiz hər hansı bir dildə danışmaq və danışığı başa düşmək heç də o demək deyildir ki, bu dillər arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olar. Bu məntiqlə yanaşsaq, belə çıxır ki, rus, belarus, Ukrayna dilləri də eyni bir dildir. Bəli, həmin dildə danışanlar da bir-birlərini başa düşürlər. Halbuki bu dillərin hamısı Slavyan dil qrupuna daxil olmaqla, uzun illər ərzində müstəqil dil kimi formalaşmışdır.

Müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci il tarixdə referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə qəbul edilərkən, məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin ana dilinə olan dəyişməz mövqeyi və prinsipliliyi nəticəsində Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olması barədə müddə qanunvericilik qaydasında bir daha öz əksini tapdı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsində göstərilir: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir». Həmin maddənin II hissəsində isə göstərilir: «Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir». [3, səh.9].

Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 25 dekabr 1991-ci il tarixdə qəbul etdiyi «Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu uzun müddət icrasız qaldığına görə, təsadüfi deyildir ki, ümummilli lider Heydər Əliyev 18 iyun 2001-ci il tarixdə «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanını imzaladı.

Fərmanın preambulasında göstərilirdi: «Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhrirlərin nəticələrindən aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edərsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir». [4, səh.1].

Ümumiyyətlə, fərmanın preambulasında Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi və onun inkişaf mərhələləri barədə yığcam, əsl elmi məlumat verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 4 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət dil komissiyasının tərkibini təsdiq etmiş və məsələnin müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq komissiyaya sədrliyi öz üzərinə götürmüşdü. [5, səh.1].

Ulu öndər Heydər Əliyevin 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı ilə hər ilin avqust ayının 1-nin Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilməsi qərara alınmışdır. [6, səh.1].

«Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» 22 dekabr 1992-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Qanununun təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac olması nəzərə alınaraq, qeyd olunan fərmanda «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» yeni qanun layihəsinin hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu. [4, səh.1].

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 30 sentyabr 2002-ci il tarixdə «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş və Qanun 4 yanvar 2003-cü il tarixdən qüvvəyə minmişdir.

Qanunun 4.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır. Lakin bu maddənin tələbləri Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli, habelə müvafiq icra

hakimiyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmur. [7. səh.1].

Qanunun 5-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır, başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir, belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

«Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarada, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillərdən də istifadə oluna bilər. Lakin bu zaman onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

Təəssüf ki, bir çox hallarda Qanunun bu tələbi ciddi surətdə pozulur, xüsusilə özəl müəssisələrdə lövhələr, reklamlar yalnız əcnəbi dildə yazılır. Halbuki Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 315-1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı təbliğat aparılması, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərilməsi, onun istifadə sahəsinin məhdudlaşdırılmasına cəhd edilməsi, habelə Azərbaycan dilinin latın əlifbasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə vəzifəli və hüquqi şəxslərin inzibati məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

«Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər. Həmin orqan, 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq, yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin etməlidir.

Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 5 avqust tarixli 108 nömrəli qərarı ilə «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları» təsdiq edilmişdir. [8, səh.1-8]. Lakin həmin sənəd təsdiq edilərkən Qaydaların 1-ci və 3-cü bəndlərində orfoqrafik səhvə yol verilmişdir. Belə ki, ara sözləri cümlə əvvəlində gələndə özündən sonra, cümlə ortasında gələrkən hər iki tərəfdən, cümlə axırında gələrkən isə özündən əvvəl vergül durgu işarəsi qoyulmalıdır. Lakin həmin sənəd təsdiq edilərkən bu qaydanın tələbi pozulmuşdur.

Ona görə də ixtisasından, vəzifəsindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaş, xüsusilə, mütəxəssislər bu barədə öz sözlərini deməli, dilimizin, əlifbamızın daha da təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi üçün mövqelərini bildirməlidirlər. Bu, hər bir azərbaycanlının müqəddəs mənəvi borcudur.

Bu baxımdan, dilçi-mütəxəssis olmasam da, Azərbaycan dili, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları ilə bağlı bir sıra məsələlər barədə fikirlərimi oxujularla bölüşmək istəyirəm.

Məlum olduğu kimi, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında apostrof işarəsi nəzərdə tutulmamışdır. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu, əhəmiyyətsiz məsələdir. Lakin, əslində, belə deyildir. Azərbaycan dilində elə sözlər var ki, onları apostrofsuz təsvir etmək çətinidir. Məsələn: fel, sürət, heyət, şöbə, süni, şer, mədə və s. Bu siyahını davam etdirmək də olardı, lakin fikrimizi əsaslandırmaq üçün bu misallar kifayət edər. Qeyd edilən sözləri apostrofsuz yazıb tələffüz edərkən onların səs quruluşunda kəskin dəyişiklik olması həmişə məlumdur.

Əlifba, orfoqrafiya qaydaları, qrammatik qaydalar, bunların hamısı dilin inkişafına xidmət etməlidir. Lakin bu gün biz latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında apostrofu nəzərdə tutmamaqla dilimizin intonasıya imkanlarının inkişafına süni surətdə maneə yaratmış oluruq.

Gözləmək olardı ki, yeni «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları» təsdiq edilərkən bəzi sözlərin apostrofla yazılması bu qaydalarda öz əksini tapacaqdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 05.08.2004-cü il tarixli 108 nömrəli qərarı ilə «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları» təsdiq edilmişdir. Lakin yeni qəbul edilmiş orfoqrafiya qaydalarında da bu məsələ öz əksini tapmadı.

Yeri gəlmişkən, bir məsələ barəsində də oxujularla fikir bölüşmək istəyirəm. Təxminən, 1991-1992-ci illərdə rəsmi sənədlərdə, mətbuat səhifələrində «№» işarəsinin «saylı» sözü ilə əvəz edilməsi dəb düşdü. Halbuki, belə əvəz etmə mənasız olmaqla, real vəziyyətə uyğun gəlmirdi. Ən əvvəl, həmişə məlumdur ki, «№» işarəsi beynəlxalq aləmdə özünə «vətəndaşlıq hüququ» qazanmışdır, milliyyətindən və dilindən asılı olmayaraq, hamı bu işarəni başa düşür, həmçinin, bu işarə bütün kompüterlərdə, yazı makinalarında var.

Digər tərəfdən, bir sıra obyektlərin, idarə və müəssisələrin, həmçinin, sənədlərin sayını göstərən rəqəmlərin yanında saylı sözünün yazılmasını təbii hal kimi qəbul etmək olar. Lakin belə vəziyyət çox hallarda heç də özünü doğrultmur. Məsələn, «Azərbaycan» qəzetinin 115-ci sayı dedikdə buradan aydın olur ki, yəni indiyə kimi qəzetin 115 nömrəsi buraxılmışdır. Lakin bu sözləri 129 saylı avtobus marşrutuna aid etmək olmaz. 129 saylı marşrut dedikdə belə çıxır ki, bundan əvvəldə 128 marşrut da mövcuddur. Halbuki, belə deyildir. Fikrimizi daha dəqiq izah etmək üçün hərbi hissələrə verilən nömrələr buna yaxşı misaldır. Hərbi hissələrə verilən nömrələr heç də onların sayına uyğun gəlməməklə, şərti xarakter daşıyır. Başqa sözlə, marşrutlara, təhsil müəssisələrinə, hərbi hissələrə, nəqliyyat vasitələrinə verilən nömrələr heç də onların faktiki sayını əks etdirmir, sadəcə olaraq, onları bir-birindən fərqləndirmək üçün verilən şərti nömrələrdir.

Bu sözlər rəsmi sənədlərin məcburi rekviziti olan nömrəyə də eyni dərəcədə aiddir. Həmin sənədlərin nömrəsi də onların faktiki sayına uyğun gəlməyə bilər.

Vaxtilə, konkret desək, 1970-1980-ci illərdə dövlət idarə, müəssisə rəhbərləri, ziyalılar, o cümlədən müəllimlər, həmçinin, rayon (şəhər) qəzetlərinin redaktorları öz yazılarının qrammatik baxımdan düzgünlüyünü «Kommunist» qəzeti ilə yoxlayırdılar. Başqa sözlə, «Kommunist» qəzetinin yazı mədəniyyəti, bir növ, etalon idi. Hətta o vaxtlar, belə ifadələr də vardı: «Bir halda ki, «Kommunist» qəzetində belə yazılıb, deməli, belə də olmalıdır». Lakin təəssüf ki, bu sözləri hazırda nəşr olunan bir çox qəzetlər, xüsusilə müstəqil qəzetlər və jurnallar barəsində demək olmaz.

Yaxud yeni abzas «Belə ki» söz birləşməsi və ya «O» şəxs əvəzliyi ilə başlayır. Bu isə, qrammatik tələblər baxımdan yolverilməzdir. Belə ki, bu söz birləşməsi və şəxs əvəzliyi, müvafiq olaraq, əvvəlki abzasdakı fikri və ya nəzərdə tutulan şəxsi açıqlamaq məqsədi daşıyır. Buna görə də «Belə ki» söz birləşməsi və ya «O» şəxs əvəzliyi, fikrimizcə, abzasdan yazılmamalıdır.

Başqa misal. Kütləvi informasiya vasitələrində gedən yazılarda bəzən abzas «Lakin» inkar bağlayıcısı ilə başlayır. Halbuki bu da əvvəlki abzasın axıncı cümləsində irəli sürülən fikrin inkarı olmaqla, əvvəlki abzasın son cümləsinin ardınca gəlməlidir. Belə nöqsanlara hətta elmi nəşrlərdə rast gəlinir.

Hesab edirəm ki, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanın bütün tədris müəssisələrində, ixtisas profilində asılı olmayaraq, ali məktəblərdə öyrənilməsi üçün tədris proqramlarına müvafiq mövzuların daxil edilməsi vacibdir. Həmçinin, qeyd edilən fərmanın mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları və onların bütün təbə qurumlarında öyrənilməsinin təşkil edilməsi vacibdir.

Təsadüfi deyildir ki, Ədliyyə Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasında vaxtaşırı təşkil olunan ixtisasartırma kurslarının tədris-tematik proqramlarına, bir qayda olaraq, dövlət dili ilə bağlı mövzular daxil edilir, bu haqda mühazirələr dinləyicilərin dərin marağına səbəb olmaqla, onlar da bu mövzu ilə bağlı müzakirələrdə fəal iştirak edirlər.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında» 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamında. [9, səh.1] nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə rolunun daha da möhkəmlənməsini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev İ.H., «Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 yanvar 2013-cü il tarixli sərəncamı, «Azərbaycan» qəzeti, 22 yanvar 2013-cü il.
2. "Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatları", 1991-ci il, № 24.
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, "Qanun" nəşriyyatı, 2009.
4. Əliyev H.Ə., «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı, «Respublika» qəzeti, 19 iyun 2001-ci il.
5. «Azərbaycan» qəzeti, 5 iyul 2001-ci il.
6. «Azərbaycan» qəzeti, 10 avqust 2001-ci il.
7. «Azərbaycan» qəzeti, 4 yanvar 2003-cü il.
8. «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları», 2004-cü il, №108.
9. «Respublika» qəzeti, 24 may 2012-ci il.

РЕЗЮМЕ

Общепациональный лидер Гейдар Алиев и родной язык

Автор И.Г.Аббасов статью посвятил актуальной теме – родному языку.

И.Г.Аббасов в статье справедливо приходит к выводу о том, что общепациональный лидер Гейдар Алиев является покровителем родного языка.

Автор в статье также дает ценные предложения для усовершенствования действующих орфографических правил.

SUMMARY

National leader Heydar Aliyev and native language

The author I.G.Abbasov devoted article to a actual topic – the native language.

I.G.Abbasov in the article fairly comes to a conclusion that the national leader Heydar Aliyev is the protector of the native language.

The author in article also gives valuable suggestions for improvement of existing spelling rules.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ MAARİFÇİ ZİYALI VƏ GÖRKƏMLİ ƏDƏBİYYATŞÜNAS ALİM KİMİ

Əsgər QULİYEV,
Təhsil Nazirliyinin baş məsləhətçisi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
respublikanın əməkdar müəllimi

Bəldir ki, bu il Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünası, tanınmış maarifçisi, ziyalı, ictimai xadim, publisist - yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi, böyük ədəb FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN (1863-1920) anadan olmasının 150 illiyi tanınır. Bu böyük maarif fədaisinin yubileyinə əhəmiyyətli töhfə olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İllah Əliyev tərəfindən "FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN 150 İLLİK YUBİLİYİ HAQQINDA" 2013-cü il 14 fevral tarixi sərəncamı imzalanmış, bu tarixi yubileyin yüksək səviyyədə qeyd olunması ilə bağlı müvafiq dövlət qurumlarına tapşırıqlar verilmişdir. Sərəncamda deyildiyi kimi, FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişafına dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratdığı və özərləndirici fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində onun maarifçi ziyalı kimi apardığı işlər böyük əhəmiyyətə malikdir...
Klassik mədəni irsə, milli-mədəni dəyərlərə dövlətin və dövlət başçısının diqqət və qayğısının parlaq təzahürü olan bu tarixi sərəncamın FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN Azərbaycan ədəbiyyatı, məktəb və pedaqoji fikir tarixinin öyrənilməsində, bu böyük ictimai-siyasi xadimin xalqımızın milli oyanışı və dirçəliyində, milli maarifçilik hərəkatının formalaşmasında, milli dövlətçiliyin bərpası və inkişafı yolunda müasir sülhün müstəqil dövlətçilik təşkilatı konseksində yenidən dəyərləndirilməsində, onun zəngin ədəbi və pedaqoji irsinin dərinlikdən tədqiqi və təbliğində müstəsna rolu vardır...

Müasirləri böyük Azərbaycan ziyalı və xalq müəllimi, milli ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi, görkəmli maarif təşkilatçısı, ölkəmizdə milli maarifçilik ideyalarının misilsiz qarçısı, yorulmaz mühərrir (jurnalist) və mütərcim kimi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində milli maarif və mədəniyyət tariximizə öz əbədi imzasını atmış FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN Vətən qarşısında və millət yolundakı tarixi xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək onu "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan yeganə alim", "Qiyamətər", "Ən müqəddir, ən sevgili ədəb", "Məşhur müsəlman ədəbiyyatşünası", "Məşhur xalq müəllimi", "Maarif fədaisi", "Gözəl pedaqoq", "İqtidarlı müəllim" və s. bu kimi yüksək epitetlərlə öyür və təqdir edirlər. Sözsüz, bütün şərafi ziyalı ömrünün 35 ildən çoxunu yorulmadan Azərbaycan xalqının milli oyanışı və özünüdərkinə, maarif və mədəniyyətinin yüksəlişinə, milli müəllim kadrlarının yetişdirilməsinə, milli ədəbiyyat tarixinin yaradılmasına həsr etmişdi...

Müəllimi "məktəbin canı və içində olduğu camaatın çirağı" adlandırılan bu böyük maarifçi doğma millətinin maariflənməsi naminə ürəyini əfsanəvi Danko kimi məşəl edib xalqının elm, maarif və mədəniyyət yolunu işıqlandırmış, yandırdığı maarif məşəlini son nəfəsinədək əlindən yerə qoymamış, qəlbinin hərəratini, gözünün nurunu bu müqəddəs əməlin gerçəkləşməsinə həsr etmiş, bu yolda ömrünü şam kimi əritməkdən belə çəkinməmişdi...

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ təkcə böyük maarifçi, tanınmış ədəbiyyatşünası alim deyildi, o, həm də milli istiqlal mücahidi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının üzvü kimi, İstiqlal Bəyannaməsinə səs verənlərdən biri olmuşdu. Məşhur Qorı Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Vətənimizə köçürülməsi uğrunda milli ziyalıların 35 ildən artıq davam etmiş gərgin və üzücü mübarizəsini gerçəkləşdirən və da tarixi həqiqətdir ki, o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvlüyündən imtina edərək əsl maarif fədaisi kimi özünün qurucusu olduğu seminariyada pedaqoji fəaliyyətə üstünlük vermiş, bu yolda əzəli və əbədi düşmənlərimiz olan ermənilərin

xəyanətkar əli və milli marqurlarımızın dəstəyi ilə qətlə yetirilmişdir. Kommunist rejimi tərəfindən böyük maarifçiyə qarşı törədilən bu qanlı cinayət sovet hakimiyyəti illərində millətdən gizli saxlanılmışdır...

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai - siyasi və mədəni fikir tarixinin müstəsna zəka sahiblərindən olub, milli maarifçilik, milli oyanış və dirçəliş ideyalarının gerçəkləşməsi yolunda misilsiz xidmətlər göstərmiş milli maarifçilər pleyadasının (naslinin) korifeylərindən sayılır. Araşdırıcılar haqlı olaraq onu milli maarifçilik hərəkatının "sonuncu mögikani" adlandırırlar. O, maarif və mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın inkişafına, ədəbiyyat tarixinin yaranmasına böyük töhfələr vermiş, şərafi adını milli mədəniyyət tariximizə əbədi həkk etmiş fikir və əməl adamı idi. FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN adı milli mədəniyyət və dövlətçilik tariximizə böyük maarifçi, təkrarolunmaz pedaqoq, xalq müəllimi, əsl ziyalı, dəyərli mühərrir, tanınmış ədəb, ədəbiyyatşünası alim, tənqidçi, görkəmli maarif (təhsil) təşkilatçısı, ictimai - siyasi xadim, milli istiqlal mücahidi kimi daxil olmuşdur. Azərbaycanın milli təhsil və pedaqoji fikir tarixinə dəyərli töhfələr vermiş, əsası Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabi tərəfindən qoyulan milli maarifçilik hərəkatının böyük qarçısı olmuş, Azərbaycan maarifinə böyük tarixi şəxsiyyətlər bəxş etmiş məşhur Qorı Seminariyasının məzunu və 23 il bu seminariyanın Azərbaycan şöbəsində əvvəl müəllim və sonradan müfəttiş kimi fəaliyyət göstərmiş, həmin şöbə əsasında özünün təməlini qoyduğu Qazax Seminariyasına rəhbərlik etmiş bu böyük maarifçinin pedaqoji görüşlərində millətin mədəni tərəqqisi və mədəni yüksəlişində maarif, elm və mədəniyyətin müstəsna roluna, milli istiqlala aparın yolun məhz xalqın maariflənməsindən keçdiyi və bu yolda ana dilində tədrisin təməl prinsip olmasına, millətin milli ruhunun, milli varlığının göstəricisi sayılan ana dilini öyrənməyin və məktəbdə tədrisin vacibliyinə, milli dərslər kitablarının dilinin sadəliyinə, müəllimin millətin və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafında müstəsna roluna, əlifba islahatı sahəsində Avropa təcrübəsinə əsaslanmaq zərurətinə dair XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc edilən məqalələrindən iqtibas edilmiş müdrik fikirlərindən bir neçəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi:

- "Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi mədəniyyəti, həyatının mədəni mənziləsidir. Ananın südlü bəbənin mədəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdii kimi, ana dilini də sevir. Bu Allah - taalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və müqəddəs tutmaq hər kəsə bəxşir...";
- "Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız əla bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmaq olar. 3-4 yüz səhifəlik təlim - qiraət kitablarımızda "ata", "ana", "yaxşı" kimi çoxişləmə və əziz sözlər dərinlik üçün belə axtarıla tapılmaz. Bizim əqidəmizdə, bu cür rəftar millətə xəyanət etməkdir...";
- "Müəllim məktəbin canı və içində olduğu camaatın çirağı məqamındadır. Müəllim öz şübhə (sənətini) sevsə, öz şagirdlərini övlad kimi istərsə, onların təlim və tərbiyəsinə can yandırsa, əhəlinin gözünü açmağa və xeyir yetirici biliklər ilə cəhalət pərdəsini yırtmağa sarf - himmət (qeyrat) etsə, biləcəyimiz, böyük kərəmətlər göstərir və cümələrin (hamının) rəğbət və məhəbbətinə məzhar olar...";
- "Ruhani atalardan sonra... elm və maarif qapılarını millət üçün açan ikinci firqə hər millətin içində müəllimlər firqəsi olubdur. Müəllimlərin sayı və qeyratı sayəsində çox qəvəm və təyfatlar xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar, şən və hörmət qazanıblar, dövlət və qitvət kəsb edilmiş...";
- "Elm və bilik axtaranlar elm və bilikdən məhrum olurlar. Bu isə böyük zülm və ədalətsizlikdir. Bu ona bəxş ki, aqlara yemək, susuzlara su verməyib, məhrum edəsən. Ona görə lazımdır hər tövr olsa öz-özünə bir dərilmə müəlliminin (kişi müəllim seminariyası) açılmasına çalışsın say edək və nə qədər bu işə iqtidar etsək, bir o qədər bizim üçün xeyir və sahelür...";
- "İndiyədək mədəni tərəqqimizə mane olan illət (səbəb) bir isə, indi iki olur. Bir tərəfdən lütfət qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlinizi və əyəcəyinizi bağlayıb qoyun ki, irəli gedək. Çox çətin və mühüm məsələ hall olunur və müsəlmanların əlifbası dəyişdirilib və əsaslıq şair mədəniyyətli millətlərin əlifbası kimi, ülm (elm) və maarifin inkişafına kömək edən vasitə olar...";
- "Bizim dərindən inandığımız budur ki, yeni əlifba kölməmiş ərəb hücrəti əsasında deyil, ən yaxşı yazı növü kimi təqdir edilən Avropa hücrəti (latın əlifbası) əsasında tərtib edilmişdir" və s.

Hörmətli oxucu! Diqqətlə fikir verdinizsə, FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN 100 il bundan əvvəl söylədiyi bu müdrik kəlamlardakı işıqlı ideyalar nəinki köhnəməyib, əksinə, günümüzə həməhəng səslənir. Böyük maarifçi millətin elmlə, maariflə inkişaf edəcəyinə inanır və bu yolda ana dili məktəblərin yaradılmasının, "məktəbin canı" və "millətin çirağı" olan müəllimlərin yetişdirilməsinin, tədrisin ana dilində aparılmasının təməl prinsip olduğunu əsas götürür, ana dilində yaranan milli dərslərlərin dilinin sadə olmasını, xalqın

maarifləşməsinə sürətləndirmək üçün çətin öyrənilən arəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəzlənməsini həyatı zərurət hesab edirdi. Xalqın maarifləşməsinin başlıca yolunun ana dilinin əsas tədris dilinə çevrilməsi, millətin hər bir üzvünün ana dilini dərindən bilməsi, ana dilinin millətin varlığını və milli ruhunun əsas göstəricisi olması, millətin mədəni təərəqqisinin əsas amilinin ana dilində təhsildən keçməsi haqqında Fəridun bəy Kəçərliyin müdrik fikirləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Böyük maarifçinin bu nurlu ideyalarının gerçəkləşməsinin təməli özünün də fəal iştirakı ilə ilk dəfə Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-20) qoyuldu və sonrakı onilliklərdə daha da inkişaf etdirildi. Şükürlər olsun ki, bu gün müstəqil Azərbaycanda təhsil sistemində əsas tədris doğma ana dilimizdə –dövlət dili olan Azərbaycan dilindədir. Azərbaycan yazısı (əlifbası) isə Fəridun bəyin arzu etdiyi kimi “Avropa hürufatında” – latın qrafikasıdır...

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində Fəridun bəy Kəçərliyin həyatının şərəfli iki ilinin -Xalq Cümhuriyyəti illərindəki maarifçilik və ictimai-siyasi fəaliyyətinin bir çox məqamları, o cümlədən onun “qırmızı terror” nəticəsində qətlə yetirilməsi ilə bağlı tarixi həqiqətlər xalqdan gizlədilmiş, sağlığında nəşr etməmək mümkün olmamış, lakin 1925-26-cı illərdə ali və orta məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi ilk dəfə çap olunmuş Fəridun bəy Kəçərliyin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” (4 hissədə) əsəri haqqında ədalətli və qərəzli tənqidi yazılar çap olunmuş, sonralar keçmiş müsavətçi və əski Cümhuriyyətçi kimi uzun müddət digər əsərlərinin çapına imkan verilməmişdir. Lakin 1950-ci illərin ortalarından etibarən sovet rejimində başlanan “yumşalma” nəticəsində digər milli -mədəni dəyərlərlə yanaşı, Fəridun bəy Kəçərli irsinə də yenidən qayıtmaq və onun zəngin elmi, ədəbi və pədaqoji yaradıcılığını öyrənməyə, tədqiq etməyə tarixi imkan yarandı. Əsərləri nəşr edildi, haqqında elmi araşdırmalar aparıldı, monoqrafiyalar çap olundu. Azərbaycanın XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyinə qovuşması Fəridun bəy Kəçərliyin sovet hakimiyyəti illərində həyatının xalqdan gizlədilmiş bir sıra tarixi məqamlarının üzə çıxmasına imkan verdi. Doğrudur, son 50 ildə Fəridun bəy Kəçərliyin həyatı, pədaqoji fəaliyyəti, elmi yaradıcılığı barədə xeyli əsər yazılsa da, bu böyük maarifçinin zəngin bioqrafiyasında və yaradıcılıq dünyasında, şərəfli həyat salnaməsində bu gün də öyrənilməli məqamlar və faydalanmalı mədəni dəyərlər kifayət qədər çoxdur.

Əziz oxucu! Gəlin bu böyük maarif fədaisinin ömür yolunu birlikdə vərəqləyək:

Fəridun bəy Əhməd ağa oğlu Kəçərli 1863-cü il yanvar ayının 26 –da Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Şuşada bəy ailəsində doğulub. Onun atası Əhməd ağa Şuşanın sayılıb-seçilən əsilzadə, bəyzadə soylarından, ulu babaları əslən, Qarabağın köklü sakinlərindən idi. Balaca Fəridun ilk təhsilini Şuşada mollaxanada almış, sonra bir müddət şəhərin tanınmış ziyalılarından sayılan ədəbiyyat adamı Mirzə Kərim Münşizadənin məhəllə məktəbində oxumuşdu. Oğlunda şeirə və sənətə maraq oyatmaq niyyəti ilə atası Fəridun bəyi Şuşanın tanınmış müdərriələrindən olan Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbinə qoymuşdu. Fəridun bəy burada klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış olur, Şərq dillərini öyrənməyə başlayır. Həmin məktəbi bitirdikdən sonra 1876-cı ildə atası onu Şuşadakı 2-ci dərəcəli rus məktəbinə qoyur. O burada 1876-79-cu illərdə müəkkiməl ibtidai təhsil alır. Fəridun bəy həmin məktəbin 3-cü sinifində oxuyarkən onun gələcək həyat yolunu müəyyənləşdirən tarixi hadisə baş verir. 1879-cu ildə Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi yaradılarkən ora müfəttiş təyin edilən həmyerlimiz, əslən şamaxılı Aleksey Osipoviç Çemiyayevski (1841 -1894) həmin şöbəyə azərbaycanlı şagird toplamaq üçün Şuşaya gəlir. O, məktəbdə Fəridun bəylə tanış olur və onu Qori Seminariyasına oxumağa dəvət edir. Atası Əhməd ağa 4 bacının yeganə qardaşı olan oğlu Fəridun bəyin gözündən uzaq olmasını istəmədiyindən bu işə razılıq verir. Aleksey Osipoviçin və Fəridun bəyin təkidli yalvarışlarından sonra Əhməd ağa oğlunun Qoridə seminariyada təhsil almasına razılıq verir. Beləliklə, Fəridun bəy 1879-cu ildə imtahan verərək Qori Seminariyasının aşağı ehtiyat (hazırlıq) sinfinə qəbul edilir və 6 il (1879-1885) orada müəkkiməl təhsil alır. 1885 -ci ildə həmin seminariyanı uğurla başa vuran Fəridun bəy İrəvan gimnaziyasına müəllim göndərilir və burada 10-illik müəllim vəzifəsində çalışır. O

burada işlədiyi illərdə mühərriqliklə də yaxından məşğul olur, ədəbiyyat tarixi, maariflə bağlı məqalələrlə dövrü mətbuatda çıxış edir, maarif və mədəniyyət sahəsində tanınmağa başlayır. Pədaqoji sahədə uğurları nəzərə alınaraq Fəridun bəy Kəçərli Qafqaz Təhsil Dairəsi Pədaqoji Mərkəzinin 30 oktyabr 1895-ci il tarixli əmri ilə İrəvan gimnaziyasından Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə ana dili və şəriət müəllimi vəzifəsinə köçürülür. Fəridun bəyin seminariyada çalışdığı illər (1895-1918) onun pədaqoji, elmi və publisistik fəaliyyətinin ən coşğun mərhələsi sayılır. O, bu illərdə bir neçə dəfə (1905 və 1908-ci illərdə) seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin inspektoru (müfəttişi) vəzifəsini tutmağa təşəbbüs göstərmişdi. 1910-cu ilin fevral -iyun aylarında isə müvəqqəti olaraq həmin vəzifəni icra etmişdisə də, ali təhsili olmadığını əsas səbəb göstərərək onu bu vəzifəyə təyin etməmişdilər. Lakin buna baxmayaraq, Fəridun bəy Kəçərli seminariyada böyük həvəslə azərbaycanlı gənclərin əsil müəllim kimi yetişməsinə cani dildən çalışmış, seminariyada tədrisin təşkilində yüksək fəallığına görə həmişə üçün örnək olan şərəfli həyat yolu keçmişdir. Çox maraqlıdır ki, 1900-cü ildə Parisdə keçirilmiş ümumdünya sərgisinə Qori Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyətinə dair göndərilən eksponatlar kolleksiyasına Fəridun bəy Kəçərliyin də bir sıra məqalə və tərcümələri daxil edilmişdi. Həmin beynəlxalq sərgidə fəaliyyəti Qızıl medala layiq görülməsinə bəy Kəçərliyin tədrisin təşkilində, sərginin eksponatlarının hazırlanmasında, o cümlədən, Azərbaycan şöbəsində təlim-tərbiyə işlərinin yüksək səviyyədə qurulmasında müəllimliklə yanaşı, artıq mühərrir, ədəb, ədəbiyyatşünas və alim kimi də tanınan Fəridun bəy Kəçərliyin də xidmətləri az olmamışdır. Şərəfli ömrünün 23 ilini Qori Seminariyasının divarları arasında müəllim kimi keçirən bu fədakar xalq müəllimi coşğun istedadını, qəlbini hərarətini, gözünün nurunu orada təhsil alan azərbaycanlı gənclərin bacarıqlı və vətənpərvər müəllim kimi yetişməsinə sərf etmişdi. Onun yetirmələrindən Azərbaycan xalqının böyük oğulları dahi Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Məqomayev, Azad Əmirov və onlarla başqalarını göstərmək olar. Fəridun bəy dərs dediyi yetirmələrini övlad kimi necə ürəkdən sevirdisə, seminaristlər də sözün həqiqi mənasında Fəridun bəyə pərəstiş edir, ona dərindən hörmət bəsləyirdilər. Seminariyadakı böyük nüfuzuna baxmayaraq, məktəbin rəhbəri Miropoyev (Miropyan) və digərləri Fəridun bəy Kəçərliyin Azərbaycan şöbəsinə müfəttiş təyin olunmasına imkan verməmiş, 1905-08 –ci illərdə bu vəzifəyə müfəttiş təyin olunmuş ilk azərbaycanlı Sultan Məcid Qənizadə də rəhbərliyin ona olan mənfi münasibətinə dözməmiş və həmin vəzifəni tərksis etməyə məcburiyyətində qalmışdı. Maraqlıdır ki, 1908-ci ilin avqustunda S.M Qənizadə Bakı Qubemiyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəblərinin inspektoru təyin olunanda Fəridun bəy Kəçərliyi öz yerinə -Azərbaycan şöbəsinə müfəttiş, Mirzə Ələkbər Sabiri isə Fəridun bəyin yerinə seminariyaya ana dili və şəriət müəllimi təyin etməmək istəsə də, Miropoyev və onun havadarları bu ideyanın gerçəkləşməsinə imkan verməmişdilər...Böyük Mirzə Cəlil demişkən, bu həmin Miropoyevdir ki, “bir müsəlman uşağı gəlib arıza verərdi ki, mən istəyirəm ki, seminariyaya girəm. Cənab Miropoyev əyilib diqqətlə baxırdı cavabın üzünə və arızasını qaytarıb verərdi və deyərdi: bala səni götürüb bilmərəm, ondan ötrü ki, qaşın qaradır...”

1917-ci ilin fevral ayında Rusiyada baş verən çevriliş Zaqafqaziyada yeni siyasi şərait yaratdı. Tiflisdə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi deyilən hökumət yaradıldı. Həmin komitədə təmsil olunan azərbaycanlı ziyalıların, o cümlədən Həmid bəy Şaxtaxtinskiyin köməkliyi ilə komitə sədrinin 17 avqust 1917-ci il tarixli qərarı ilə Fəridun bəy Kəçərli seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin inspektoru təyin olundu. Bununla da, həmin şöbə Miropoyev və onun havadarlarının 40 ilə yaxın davam edən “əsərdən” xilas oldu. 1884-cü ildən başlayaraq bir çox milli ziyalıların həmin şöbəni Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürmək uğrunda 35 illik mübarizəsi yeni tarixi mərhələyə qədəm qoydu və bu tarixi missiyanı həyata keçirmək böyük maarif fədaisi Fəridun bəy Kəçərliyin üzünə düşdü. Azərbaycan maarifi, eləcə də milli təfəkkür və düşüncə tariximizə “Qori Seminariyası” adı ilə daxil olmuş bu təhsil ocağı öz məzənləri tərəfindən “Anamız seminariya” (Ü.Hacıbəyli), həmin seminariyanın sabiq məzununu, conlar müəllimi,

inspektoru, nəhayət həmin şöbə əsasında yaradılmış Qazax Müəllimlər Seminariyasının qurucusu və ilk direktoru olmuş Fəridun bəy Kəçərli tərəfindən isə "Maarif və mədəniyyət" çəşməsi adlandırılmışdı. Tarix və zaman seminariyanın Azərbaycan şöbəsi haqqında deyilən bu müdrik kəlamın həqiqət olduğunu bir daha təsdiqlədi, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılardan müəllim kadrları hazırlamaq sahəsində tarixi rolunu ləyaqətlə həyata keçirdi. Tarixdən bəllidir ki, Azərbaycan şöbəsi 5 il sınaq müddətinə açılmışdı. Əgər eksperiment yaxşı nəticə verərdisə, yeni azərbaycanlılar öz övladlarını məktəbə təhsil almağa könüllü göndərərdilərsə, onda həmin şöbə ayrılıb Azərbaycanın hansısa bir şəhərinə köçürülməli idi. Fəridun bəy Kəçərlinin 1909-cu ildə Bakıda "Toraqqı" qəzetində çap etdirdiyi "Zaqafqaziya seminariyası" adlı məqaləsindən öyrənirik ki, 1884-cü ildə Azərbaycan şöbəsinin hansısa bir müsəlman (Azərbaycan) şəhərinə köçürülməsi məsələsi ortaya çıxanda buna şöbənin inspektoru Aleksey Osipoviç Çerniyayevski, müəllimləri Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə, Əbdüssəlam Axundzadə, Səfərəli bəy Vəlibəyov tərəfdar çıxmışdılar. Lakin o zaman bu ideyanı gerçəkləşdirmək mümkün olmamış və bu məsələ zaman-zaman o dövrün maarifçi ziyalıları tərəfindən qaldırılmağa da, həmin şöbəni Qoridən Azərbaycana köçürməyə imkan verilməmişdi. Sonralar bu ideyanın ən qızğın tərəfdarı olmuş Fəridun bəy Kəçərli Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayında da (Bakı şəhəri 15-31 avqust 1906) həmin məsələnin müzakirəsinə nail olmuş, bu haqda çıxış etmiş və hətta qurultay "təxirəsalınmadan Qori Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycanın hansısa bir şəhərinə köçürülməsi haqda" da qərar qəbul etmişdir. Göründüyü kimi, fəaliyyətə başlamasının 5-ci ilindən etibarən ardıcıl olaraq həmin şöbənin Azərbaycana köçürülməsi ideyası milli maarifçi ziyalıları heç vaxt rahat buraxmamış, bu sahədə zaman-zaman təkliflər, tələblər irəli sürülsə də, Çar Rusiyasının Qafqazda yeritdiyi anti-azərbaycan (anti-türk), antimüsəlman siyasəti bu ideyanın vaxtında gerçəkləşməsinə imkan verməmişdir. Lakin ədalət naminə etiraz etməliyəm ki, bu seminariya Azərbaycandan uzaqda olsa da, Vətənimiz üçün çoxsaylı müəllimlər ordusunun yetişdirilməsinə, ölkəmizdə müasir tipli dünyəvi məktəblərin açılmasına böyük təkan vermişdir. Azərbaycan şöbəsi fəaliyyətdə olduğu 40 ildə (1879-1918) Azərbaycan maarifinin, elm və mədəniyyətinin qızıl fondunu təşkil edən 250 - dən artıq əsl xalq müəllimi yetişdirmişdi. Bu məzunlar Azərbaycanın elm, təhsil və mədəniyyət məşəlini yurdumuzun ucqar kəndlərinə aparan, gənclərin gözünü dünyəvi təhsillə, elm nuru, maarif ziyası ilə işıqlandıran, sözün əsl mənasında təhsil, elm, maarif, mədəniyyət və incəsənət çarçılı, nəhayət, Fəridun bəy Kəçərlinin sözləri ilə desək, "Millətin çirəyi" olan əsl xalq müəllimləri, xalq ziyalıları idilər. Bu insanlar milli tariximizə sözün həqiqi mənasında xalq müəlliminin örnəyi, rəmzi və simvolu, müəllimlik sənətinin vurgunu, ruhu və məna-viyyatı ilə xalqa bağlı, xalqın maariflənməsi yolunda ömrünü şam kimi əridən maarif fədailəri, həqiqi vətən və millət elçiləri, azadlıq aşıqları kimi daxil olub. Bu da tarixi həqiqətdir ki, 23 il həmin şöbədə müəllimlik və inspektorluq edən böyük maarifçi Fəridun bəy Kəçərlinin bu insanların yetişdirilməsində müstəsna əməyi və xidmətləri olmuşdur... Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin bu gün üçün simvolik görünən, elə o zamanlar da Fəridun bəy Kəçərli tərəfindən "dəryaya nisbat bir qətrə mənziləsində" hesab etdiyi 250 seminarist məzun sanki bir yanar məşəl kimi Azərbaycanın ucqar guşələrini nura qorq etdi, onların sayəsində yeni-yeni məktəblər açıldı. Vətənimizdə təhsil alanların sayı artdı, xalqın milli şüuru yeni mərhələyə milli maarifçilik milli azadlıq - milli istiqlal dövrünə daxil oldu. Seminaristlərin, onların yetişdirmələrinin, xalqımızın digər mütəfəkkir və vətənpərvər insanların çoxdan arzuladıqları zaman - Rusiya imperiyasının dağılması prosesi başlandı.

1917-ci il Rusiyada baş verən fevral çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda yaranan siyasi vəziyyət Fəridun bəy Kəçərliyə də siyasi proseslərə - zamanın aparıcı siyasi partiyası olan Müsavat partiyasına daxil olmağa, milli istiqlal savaşına qoşulmağa vadar etdi. Az sonra 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilən Fəridun bəy Kəçərli Tiflisdə mayın 28-də elan olunan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstiqlal Bəyannaməsinə səs verən Milli Şuranın 26 üzvündən biri kimi milli dövlətçilik tariximizə

də öz şəərəfli imzasını atmış oldu. İftixar etməli faktlardan biri budur ki, İstiqlal Bəyannaməsinə Azərbaycanın müstəqilliyinə səs vermiş Milli Şuranın 26 üzvündən üçü Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi ilə bağlı insanlardır. Onlardan biri Azərbaycan şöbəsinin inspektoru Fəridun bəy Kəçərli, ikincisi 1905-08 -ci illərdə Azərbaycan şöbəsinin inspektoru olmuş görkəmli pedaqoq Sultan Məcid Qənzadə, üçüncüsü isə, Milli Şuranın katibi, həmin seminariyanın məzunu Mustafa bəy Mahmudov idi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin Vətəne köçürülməsi uğrunda milli ziyalılarımızın çoxdankı arzularını reallaşdırmaq zamanı gəlib çatdı. Müvəqqəti Milli Hökumət 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdü və onun ilk qərarlarından biri, heç şübhəsiz, Fəridun bəy Kəçərlinin təklifi ilə Qori Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi və bu əsasında Qazax Müəllimlər Seminariyasının yaradılması haqqında hökumətin 22 iyun 1918-ci il tarixli qərarı oldu. Belə ki, Cümhuriyyət hökuməti Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin köçürülməsi, həmin şöbənin əmlakının ora gətirilməsi məqsədilə seminariyanın keçmiş inspektoru Fəridun bəy Kəçərliyə 5 min rubl vəsaitin ayrılması haqqında xüsusi qərar qəbul edir. Həmin vəsait Gəncə xəzinədarlığından Fəridun bəyə verilir. Bundan sonra Fəridun bəy Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi ilə məşğul olur.

Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, uzun illər elmi ədəbiyyatda Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi ətrafında qızğın mübahisələr getmiş, bəziləri bu seminariyanın təşkilini təsadüfi hadisələrlə əlaqələndirmiş, bir çoxları hətta bir qədər də irəli "gedərək" Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi üçün guya Fəridun bəy Kəçərlinin Bakıya gedib "maarif komissarlığından icazə alması" haqda tarixi həqiqətdən uzaq fərziyələr irəli sürmüşdülər. Bəzi araşdırmalarda seminariyanın yaranmasının qazaxlıların hökumətə xahişi əsasında 1919-cü ildə rəsmiləşdirildiyi fikri irəli sürülür ki, bu fikir tamamilə yanlışdır. Bu hadisəni Fəridun bəyin ömür-gün yoldaşının qazaxlı olması ilə əlaqələndirənlər də vardır...

Lakin tarixi həqiqət belədir ki, Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin xüsusi qərarı ilə və heç şübhəsiz, bu məsələdə Fəridun bəy Kəçərlinin rəyinin mütləq anlamda nəzərə alınması əsasında baş vermişdi. Beləliklə, milli hökumətin əvvəlcədən müvafiq qərarı, razılığı və bu məqsədlə ayırdığı maliyyə vəsaiti ilə Fəridun bəy Kəçərli Azərbaycan şöbəsinin bütün əmlakını Qoridən qatara yüklədirib Ağstafa stansiyasına gətirir, keçmiş seminaristlərin köməyi ilə əmlak Qazax şəhərinə daşınır, Qazaxın məşhur bəylərindən olan Məşədi İbrahim ağanın seminariyaya bağışladığı şəxsi mülkündə yerləşdirilir. Milli hökumətin bu tarixi addımı Qazaxdakı keçmiş seminaristlər, yerli ziyalılar və xalq tərəfindən böyük sevinclə qarşılanır. Nəticədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ilk müəllimlər seminariyası - Qazax Müəllimlər Seminariyası 17 sentyabr 1918-ci il tarixdə çalınan ilk dərş zəngilə fəaliyyətə başlayır. Bununla da, milli ziyalıların Qori Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Vətəne köçürülməsi haqqında mübarizələri zəfər çalır. Bu qəlibiyyət zəfərinin müəllifi kimi Fəridun bəy Kəçərli milli təhsil tariximizə öz şəərəfli adını yazmış olur...

Fəridun bəy Kəçərlinin 35 illik pedaqoji fəaliyyətinin Qazax Seminariyasındakı dövrü (sentyabr 1918 may 1920) bu böyük maarifçinin, ədəbiyyatşünas alimin, vətənpərvər insanın həyatının ən fərəhli illərini təşkil etmişdi. O, tezliklə Qazax mahalında təkcə seminariya direktoru kimi deyil, böyük ictimai-siyasi xadim kimi də şöhrətləndi. Seminariyaya güclü pedaqoji personal topladı. Seminariyaya ilk qəbul olunanlar içərisində gələcəyin böyük şairi və ictimai xadimi Səməd Vurğun da vardı. Çox keçmədi ki, Fəridun bəy seminariya yanında yaşlılar üçün savad kursunun və yetimlər üçün uşaq evinin açılmasına da nail oldu. Lakin, təəssüf ki, bu sevincli, bu fərəhli günlər uzun sürmədi. Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi ilə həyat keçirilən 27 aprel 1920-ci il çevrilişi Cümhuriyyətin süqutu ilə nəticələndi. Tezliklə "Qırmızı terror" milli hökumət nümayəndələrinə, aparıcı ziyalılarına qarşı "səlib yürüşünə" başladı. Azərbaycan maarifinin inkişafına ləyaqətlə xidmət etmiş həqiqi müəllim, görkəmli pedaqoq, tanınmış

ədəbiyyatşünas alim, vətəndaş ziyalı, 25 il Qori və Qazax seminariyalarında xalqın maariflənməsi, müəllim kadrlarının yetişdirilməsi yolunda ömrünü şam kimi əritmiş Fəridun bəy Köçərli də "Qırmızı terror"un qurbanı oldu. Belə ki, 1920-ci ilin mayında Qazax İqlab Komitəsinin Gəncə Fövqəladə Komitəsinə göndərdiyi təqdimatda əsasən böyük maarifçi həbs olundu, 20-ci diviziyanın 7-ci xüsusi bölməsində şahidlər dindirilmədən, verilmiş izahatlar nəzərə alınmadan onun güllələnməsi haqqında qərar çıxarıldı. Qərar 7-ci xüsusi bölmənin rəisi əslən erməni olan Liberman və fəvqəladə komissar Həmid Sultanov tərəfindən təsdiq edildi və hökm yerinə yetirildi. Bu böyük maarif fədaisinin 70 il xalqdan gizlədilmiş ölümünün (əslində qətlinin) səbəbləri son illərdə aydınlaşdırıldı. Məlum oldu ki, Azərbaycanın istiqlal mücahidi, maarif və elm fədaisi Fəridun bəy Köçərli xalqlar arasında "milli nifaq salmaqda" günahlandırılaraq 1920-ci il iyunun 4-də "qırmızı" bolşeviklər tərəfindən Gəncədə erməni əsilli müstəntiqin hazırladığı saxta ittihamlar əsasında güllələnmişdir. Fəridun bəy Köçərlinin qətlə haqqında ilk mətbu məlumat 1921-ci ildə Məmməd Əmin Rəsulzadənin Ankarada çap olunmuş "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabında verilmiş, bu böyük maarif xadiminin xatirəsi milli istiqlal qurbanlarından biri kimi hörmətlə yad edilmiş və onun Azərbaycan tarixindəki yeri bu cür qiymətləndirilmişdir: Onun elmi, pedaqoji və publisistik irsi çərçivəsində görkəmli mütəxəssislər tərəfindən şah əsəri sayılan və sağlığında çap etdirə bilmədiyi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsəri mühüm yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin təməlini qoyan bu əsər ilk dəfə 1925-1926-cı illərdə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adı altında, 1970-ci illərdə isə "Azərbaycan ədəbiyyatı" adı ilə iki cildə çap olunmuşdur. Həmin qiymətli əsər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində ləhn qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə 2005 -ci ildə latın qrafikasında iki cildə yüksək poliqrafik keyfiyyətə yenidən nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradılması uğrunda Fəridun bəyin ilk təşəbbüsü 1903-cü ildə rus dilində çap olunmuş "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabçası dövrün görkəmli ziyalıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Bu sahədə araşdırmalarını böyük arzularla davam etdirən Fəridun bəy Köçərli həmin əsərinin son variantını çap etdirmək məqsədilə Bakıda "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin sədri İsa bəy Aşurbəyliyə müraciət edir. Əvvəlcə çapı öz boynuna götürən İsa bəy sonra əhdinə dönmək çıxır. Beləcə bu proses illərlə uzanır və böyük alimin sağlığında əsəri çap etdirmək müşkülə çevrilir. Görkəmli ədib Yusif Vəzir Cəmənzamın 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzetində Fəridun bəy Köçərlinin çap olunmamış həmin əsərinin ədəbiyyat tarixçiliyindəki rolundan danışarkən yazırdı: "Ədəbiyyatımızı müntəzəm bir şəkildə salmaq və ümumə (xalqa) tanımaq əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Bu yolda 20 ildən bəri çalışması ilə və ədəbiyyatımızı nizama salması ilə məşğul olan məşhur Fəridun bəy Köçərliyə Fəridun bəy ən müqəddir, ən sevgili ədiblərimizdən biridir. Bu şəxs ədəbiyyat tariximizi yazmaqda bütün keçmişimizi dirilti, şairlərimizin ulvi ruhlarını canlandırdı və həyatı fikriyyətimizi təbii yoluna saldı. Çox heyif ki, Fəridun bəy həzrətlərinin çox az əsərləri oxuculara mal oldu. Ən güzudəsi (seçilmiş) "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" hələ təb (çap) olunmayıb qalır. Bizə kitab lazımdır ki, bizi həm özümüza, həm də əcnəbilərə tanışın. Bu kitab da ədəbiyyat tariximizdir..."

Çox maraqlıdır ki, bu qiymətli əlyazma sovet hakimiyyətinin ilk illərində Xalq Maarifi Komissarlığının ali və orta məktəblərdə müəllim və tələbələrə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi dərslərinə olan ehtiyacını ödəmək üçün yollar axtarıldığı bir zamanda Fəridun bəyin həyat yoldaşı Badisəbə tərəfindən uzun illər əlyazması halında qalmış əsəri 1923-cü ildə komissarlığa təqdim etmiş, uzun müzakirələrdən sonra müəllifin keçmiş dostlarının müsbət rəyi ilə 1925-26-cı illərdə çap edilmişdi. Lakin çox keçmədi ki, bu qiymətli əsər ədalətsiz tənqidlərə məruz qaldı. Bütün tənqidlərə baxmayaraq, bu qiymətli əsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilk və ən mötəbər qaynaqlarından biri kimi müasir ədəbiyyatşünaslıq elminə layiqətlə xidmət etmişdir. Akademik Bəkir Nəbiyevin sözləri ilə

desək, "Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani İrəm" əsəri tarixşünaslıqda olduğu kimi, Fəridun bəy Köçərlinin əsəri də ədəbiyyatşünaslıqda ilk və mötəbər mənbələrdən sayılır...". Görkəmli ədib Mir Cəlal Paşayev bu əsərin ədəbiyyat tarixçiliyində rolundan danışarkən yazırdı ki, "Bir institutun görü bilmədiyi işi Fəridun bəy Köçərli təkbaşına görmüşdür".

Fəridun bəyin elmi-pedaqoji yaradıcılığında 1912-ci ildə çap olunmuş məktəb yaşlı uşaqlar üçün yazdığı "Balalara hədiyyə" adlı dərs kitabı mühüm yer tutur. Bu dərs vəsaiti uzun müddət məktəblərdə ana dili fənni üzrə qiraət kitabı kimi istifadə olunmuşdur. Məmməd Əmin Rəsulzadə "Balalara hədiyyə" adlı dərs vəsaiti haqqında 1914-cü ildə "İqlab" qəzetində yazdığı məqaləsində onu "dünyalara dəyər" kitab, "şahkar əsər", "türk aləmində və əlmi-isləmdə daha yazılmamış kitab" kimi yüksək qiymətləndirmişdi. Yeri gəlmişkən onu da deyə ki, Fəridun bəy öz müəllimi Aleksey Osipoviç Cəmiyayevskinin "Vətən dili" əsərini onun ölümündən sonra bir neçə dəfə çapa hazırlamış, dərslərin mətnində müəyyən təkmilləşdirmələr aparmışdır ki, bu, böyük maarifçinin dərslərik yaradıcılığı sahəsində zəngin təcürbəsini mühüm bir göstəricisi sayılmalıdır.

Fəridun bəy Köçərlinin yaradıcılığında publisistika da mühüm yer tutur. Onun mətbuatda çap olunan məqalələrində əsasən maarifçilik ideyaları, ana dili müasir tipli dünyəvi təhsil müəssisələrinin yaradılması, dərslərik tərtibində milli dəyərlərə, xüsusən, folklor materiallarına üstünlük verilməsi, ədəbi dilin xalq dili əsasında formalaşdırılması, ədəbi əsərlərin dilinin sadə və anlaşılıqlı olması, əlifba islahatı, müəllim hazırlığı və sair bu kimi problemlər aparıcı yer tuturdu.

Bir neçə kəlmə də Fəridun bəy Köçərlinin ailə həyatı haqqında demək istərdik. Böyük maarifçi 1897-ci ildə keçmiş seminariya yoldaşı Məmməd ağa Vəkilovun bacısı Badisəbə xanımla (1881-1953) ailə həyatı qurmuşdu. Fəridun bəy ilə 23 illik ailə həyatı yaşamış, lakin övladları olmamış Badisəbə xanım Qazaxın məşhur nəsilərindən sayılan və böyük şairimiz Səməd Vurğunun da mənsub olduğu məşhur Vəkilovulları soyundan idi. Badisəbə xanım xüsusi təhsil almasa da, ərinin himayəsi altında yüksək fərdi təhsil görmüş ziyalı xanım idi. Gözəl xətti olduğu üçün ərinin əlyazmalarının üzünü köçürməkdə ona yardımçı olmuşdu. 1920-ci ildə əri Fəridun bəy Köçərli qətlə yetirildikdən sonra Bakıda yardımçı olmuşdu. 1920-ci ildə əri Fəridun bəy Köçərli qətlə yetirildikdən sonra Bakıda yaşayan və pedaqoji təhsil alan Badisəbə xanım bir müddət Bakıda Qızlar Seminariyasında çalışmış, sonralar Zaqatala və Qubada pedaqoji texnikumların təşkilində müstəsna xidmətlər göstərmişdi. 1930-cu ildən Şəkirdə Uşaq evi təşkil etməyə göndərilən Badisəbə xanım ömrünün sonunadək orada çalışmışdı. Badisəbə xanımın pedaqoji fəaliyyəti zamanəsində yüksək qiymətləndirilmiş, ona "Əməkdar müəllim" fəxri adı verilmiş, "Şərəf nişanı" ordeninə layiq görülmüş, Ali Sovetə deputat seçilmişdi. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan maarifinə layiqətlə xidmət etmiş Badisəbə xanım Köçərlinin mənalı ömür yolu yazıçı Hacıağa Cümşüdlünün "Badisəbə" (Bakı 1963) kitabında geniş işıqlandırılmışdır. Fəridun bəy Köçərli XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük maarifçi, fikir və əməl adamı, ədəbiyyatşünas alim və ictimai-siyasi xadim idi. Onun haqq dünyasına qovuşmasından 90 ildən artıq vaxt ötsə də, o, əsərlərində, əməllərində və parlaq ideyalarında bu gün də yaşayır. Əsərləri çap edilib, haqqında görkəmli alimlərdən akademik Kamal Talıbzadə, akademik Bəkir Nəbiyev, professor Mir Cəlal Paşayev, tanınmış publisist Şəmistan Nəzirli və başqaları tərəfindən dəyərli araşdırmalar aparılıb, adı Bakıda kitabxanaya verilib. Ən başlıcası təmiz adı özünə qaytarılıb, böyük ideyaları həyata keçirilib. Hesab edirik ki, neçə ki Azərbaycanın zəngin məktəb və pedaqoji fikir tarixi, qədim ədəbiyyat tarixi var, deməli, çağdaş ədəbiyyat tarixçiliyimizin banisi, böyük maarifçi Fəridun bəy Köçərlinin adı və əməlləri də hər zaman yaşayacaqdır. İnanırıq ki, Azərbaycanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri və zaman pedaqog alimləri "Fəridun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında" ölkə başçısının müsbət sərəncamının yüksək səviyyədə icrası üçün əllərindən gələni əsirgəməyəcək, bu böyük elm və maarif fədaisinin zəngin irsinin xalqımıza, xüsusən də müasir Azərbaycan gəncliyinə görəncə və yetərincə dəridən tanıdılmasına öz layiqli töhfələrini verəcəkdir..."

MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ DİLİMİZDƏKİ BƏZİ YENİLİKLƏR

Esmira QULIYEVA,

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: sürətli, inkişaf, yeni mənə, dəstəkləmək, açıqlamaq, yeniləmək, sərgiləmək, operator ...

Cəmiyyətdə baş verən ictimai-iqtisadi dəyişikliklər həm də onun mədəniyyətinin, əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin, o cümlədən ədəbi dilinin inkişafını sürətləndirir, onun bütün qatlarında, həmçinin üslubi funksional strukturunda yeniləşməyə səbəb olur. Doğru olaraq qeyd edildiyi kimi, yeni dövrdə "... ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslubunun potensialı üzə çıxarılmış" [4] və leksik-qrammatik quruluşunda əvvəllər müşahidə edilməyən, yaxud zəif nəzərə çarpan yeni keyfiyyətlər əmələ gəlmişdir. Sözsüz, indiki sürətli inkişafın ən əlamətdar cəhəti ədəbi dilimizə yeni alınmaların gur, qarşısalınmaz sürətlə daxil olması, tezliklə də onun fəal leksik fondunda qararlaşmasıdır. Artıq qeyd-şərtsiz qəbul edildiyi kimi, bu prosesə mütləq subyektiv müdaxilə olunmalı, "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə" [2] ciddi nəzarət edilməlidir. Ümumiyyətlə, müasir ədəbi dilimizdə baş verən yeniliklər dilçilik elmimizin vacib tədqiqat obyektinə olmalı, baş verən yeniliklər elmi qiymətini almalıdır. Biz bu məqalədə yeni inkişafın təsiri ilə, həmçinin günün, siyasi mübarizənin tələbindən irəli gələrək bəzi sözlərin mənəyə genişlənməsi, əvvəlki məhdud işlənmə dairəsindən çıxaraq daha əhatəli mövqedə istifadəsi haqda danışacağıq.

Son onilliklərin müşahidəsi göstərir ki, dilimizin bir çox leksik vahidləri indi ya tamamilə yeni mənədə işlənir, ya da əvvəlki mənəyə əsaslanaraq daha fəal mövqeyə malik olur. Belə sözlərdən *dəstək*, *vurğu*, *açıq*, *yeni* və s. kimi leksik vahidlərimizi göstərmək olar.

İzahlı lüğətdə "dəstək" sözünün 30-a yaxın mənədə işləndiyi göstərilir [1,603]. Bu mənələr içərisində yalnız biri müasir ədəbi dilimizdə geniş dairədə işlənməyə başlamışdır. Lüğətdə bu mənə "müdafiə etmək", "tərəfdar olmaq"... kimi izah olunsada, yazılı nitqdən nümunə verilməyib, sadəcə olaraq "Onun dediklərini mən dəstəkləyirəm" cümləsi ilə (mənbəsiz) fikir aydınlaşdırılır [yənə orada], bu da onu göstərir ki, həmin sözün bu mənələri geniş işlənmə dairəsinə malik deyil. Amma 90-cı illərin ortalarından başlayaraq bu sözün çox müxtəlif morfoloji-sintaktik formalarda siyasi xadimlərin nitqində, xüsusən ümummilli liderimiz mərhum H.Əliyevin dilində necə geniş ekspressiv-üslubi çalarlarda işləndiyini müşahidə edirik. Böyük siyasi xadimin müxtəlif mənbələrdən topladığımız nümunələrdəki "dəstək" sözündən və onun törəmələrindən necə istifadə etdiyini görmək olar (kursivlər mənimdir – E.Q.): Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü *dəstəkləyən* qüvvələr... [1,75]; ... Ermənistan... dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən *dəstək*... alır [1,89]; ... Ermənistan *dəstəkləyən* qüvvələr təcavüzə köməyi artırıdılar [1,90]; ... qarşılıqlı əlaqə saxlamaq, bir-birini *dəstəkləmək* istədiklərini göstərir [1,77]; ...Azərbaycanın əvvəldən Bakı-Ceyhan marşrutunu *dəstəklədiyini* siz bilirsiniz [1,115]; ...ABŞ-in energetika naziri bu bəyannaməni imzaladı, bunu, Bakı-Ceyhanı *dəstəklədi* [1,44]; Böyük siyasətə məşğul olan bir adam daim *xalqın dəstəyini* hiss etməli və xalqın

ilə hesablaşmalıdır... *Xalqın dəstəyi* də mənə çox ruh verir [2,249]; *Xalqın dəstəyi* ilə bir neçə ay ərzində ölkədə aparılan siyasət ... əhali tərəfindən *dəstəklənib* [2,39] və s.

Ümummilli liderin 90-cı illərdəki müxtəlif məzmunlu nitqlərindən götürdüyümüz bu nümunələr göstərir ki, o, ana dilimizə, onun emosional-ekspressiv leksikasına nə qədər dərinə bələddir və onların gücündən yerli-yerində istifadəyə daim diqqət yetirmişdir. Bizim yekdil qənaətimizə görə, bir çox söz və ifadələrimizin son onilliklərdə özünə geniş işləklilik qazanmasında qardaş Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə yanaşı, görkəmli siyasi xadim və qələm sahiblərimizin, xüsusən dilimizin böyük bilicisi və qoruyucusu mərhum prezidentimiz H.Əliyevin müstəsna rolu olmuşdur. Elə bəhs etdiyimiz sözün işlənməsinə aid misallar da bunun təsdiqinə sübutdur: Sahibkarlığın inkişafına dövlət *dəstəyi* davamlıdır ("Azərbaycan" q., 21.02.2013); Bu, sahibkarlığın inkişafına *dəstək* verilməsi işini xeyli asanlaşdırır (yənə orada); Hərtərəfli inkişaf üçün mütləq incəsənətin bütün növləri dövlət tərəfindən *dəstəklənməlidir*. Bu *dəstək* vardır, gələcək illərdə bundan artıq olacaqdır ("Azərbaycan" q., 8.03.2013; AR Prezidenti I.Əliyevin Rəssamlıq Akademiyasında etdiyi çıxışdan); Onlara *dəstək* hər birimizin mənəvi borcumuzdur ("Azərbaycan" q., 8.03.2013); ... Mehriban xanım Əliyevanın *xüsusi dəstəyi* onun qadın problemlərinə diqqət və qayğısının göstəricisidir (yənə orada); Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və *dəstəyi* ilə 370 yeni məktəb... istifadəyə verilib ("525-ci qəzet", 8.03.2013, s.5); Ancaq bu ölkə onu açıq şəkildə *dəstəkləyə* bilmədi (yənə orada, səh.7); Azərbaycan bu təklifi *dəstəkləyib* (yənə orada, səh.11) və s.

Son illərin yazılı və şifahi nitqində geniş mövqə qazanmış sözlərdən biri də *vurğulamaq*dır. Dilimizin izahlı lüğətində "vurğu"nun fel forması ("vurğulamaq") yoxdur [8,491]. Müasir ədəbi dilimizdə bu sözün *səsi* (*heca vurğusu*), *sözü* (*məntiqi vurğu*) nisbətən yüksək tonda tələffüz edib nəzərə çatdırmaq mənasına əsaslanaraq *vurğu-la(-maq)* feli əmələ gətirilmişdir ki, bu da bir fikri, məsələn, hadisəni nəzərə çarpdırmaq, ona diqqəti cəlb etmək mənalını bildirir. Əlbəttə, dilimizin funksional-üslubi imkanlarının zənginləşməsi üçün belə yeniliklər çox əhəmiyyətlidir. Bir neçə nümunə ilə kifayətlənirik: O, ...dövlətin xüsusi qayğısını hiss etdiyini *vurğulayıb* ("525-ci qəzet", 8.03.2013, səh.8); ... bu əməkdaşlığın gələcəkdə də yüksələn xətlə inkişaf edəcəyinə əminliyi *vurğulayıb* (yənə orada, səh.13);... bir məqamı xüsusilə *vurğulamaq* istəyirəm ("Ədəbiyyat qəzeti", 01.03.2013, səh.5) və s. Dilimizdə "açıq" sözünün mənəsi çox aydındır – *örtülü, bağli* olmayan. Məcəzi mənədə də işlənir: "*ürəyi açıq*" adam. İzahlı lüğətdə bu sözün də fel forması "*açıq-la(-maq)*" yoxdur [5,37-39]. Müasir nitqimizdə bu fel də "izah etmək", "aydınlaşdırmaq" mənasında geniş işlənir: ... burada müzakirə olunan məsələlərin detallarının *açıqlanması* məqsəduyğun hesab edilmir ("525-ci qəzet", 08.03.2013, səh.5);... İspaniya mətbuatına *açıqlamasında* o deyib... ("525-ci qəzet", 08.03.2013, səh.31); ... Həcc ziyarətinin qiymətləri *açıqlanıb* (yənə orada); "Quş qripi ilə bağlı son monitorinqin nəticələri *açıqlanıb* (yənə orada); Sürüşmə zonasında aparılan monitorinqin nəticələri *açıqlanıb* (yənə orada, səh.6). Qeyd edim ki, son üç cümlə məqalə başlıqlarıdır. Bu da həmin sözün fəal mövqeyinə bir sübutdur.

Axır vaxtların yeniliklərindən biri də elə "*yeni*" sözündən əmələ gələn "*yeniləşmək*" felinin başqa sözdüzəldici şəkildə əmələ gələn variantlarının daha çox işlənməsidir [8,580]. Bu fel gözlədim, rekordumu *yeniləyən* olmadı ("525-ci qəzet", 22.12.2012, səh.16);... *yenilənməsini* təmin etmək... gündəlik işimizə çevrilmişdir ("525-ci qəzet", 08.03.2013, səh.2); Novruzqabağı *yenilənməyə* olan istək hər bir azərbaycanlının qanındadır (yənə orada, səh.11);... məlumatlar real zaman rejimində *yenilənəcək* (yənə orada, səh.13). Elə həmin qəzetdə "*yeniləşmək*" variantı da əksini tapır: ... Veb – servis funksional... *yeniləşdirməyə* imkan verir (yənə orada) və s. "*Yenilənmək*" və "*yenilənmək*" variantlarının indiyə qədər geniş işlənməməsinin səbəbi, bircə, bu düzəltmə sözlərin "yen"(-mək) kökündən əmələ gələn başqa sözə oxşamasıdır; "Yen" kökündən əmələ gələn "yenilmək" (məğlub olmaq, basılmaq, sarsıdılmaq) [8,579-580] məlum felinin, məsələn, "*yeniləyə*", "*yeniləndi*"... kimi formalarına şəkildə bənzəməsi –laş²

şəkilçisinə meyli artmışdır. Çox güman ki, dilə münasibətdə də yenilənməkdə olan demokratik yanaşmanın təsiri -lan², -la² şəkilçilərinə üstünlük qazandırmaya başlamışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin son nəşrində “yeni”dən əmələ gələn sözlərdən yeddisi -laş², dördü -lan² (?) şəkilçisi ilədir [9, 698].

Sərgilənmək, sərgilənmək. İzahlı lüğətdə “sərgi” sözü izah olunur, lakin ondan düzələn fellər verilmir [8, 89]. Son orfoqrafiya lüğətində isə yalnız “sərgilənmək” feli öz əksini tapıb [9, 566]. Həmin fel də rus dilindəki *выставка* sözünün mənasına uyğun izah olunur. Ancaq xüsusilə son 10-15 ildə daha çox da qəzet dilində “sərgilənmək”, “sərgilənmək” fellərinin fərqli mənada işləndiyini müşahidə edirik. Məsələn: “Qətiyyətlə demək olar, “Balerina” nəsrimizdə yeni mənalardır, yeni düşüncə tərzinin *sərgiləndiyi* bir əsərdir (“525-ci qəzet”, 6.19.13, səh. 28); Pərvin ... həm də qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini *sərgiləmiş* olur (yənə orada); ... bir qızın düşüncələri ümumən cəmiyyətin problemləri fonunda *sərgilənir* (yənə orada, səh.21); Mətnlərdən görüldüyü kimi, birinci cümlədə “sərgiləndiyi” sözü “təsvir olunduğu”, “gündəmə gətirildiyi” kimi mənaları ifadə edir. İkinci cümlədə daha çox “göstərmiş”, “diqqətə çatdırmış” mənalarına uyğun gəlir. Üçüncü cümlədə isə *sərgilənir* xəbəri “təsvir olunur”, “göstərilir”, “verilir” mənasındadır. Aşağıdakı nümunədə isə həmin fel “nümayiş olunur” mənasında işlənməmişdir: Ukraynanın Yalta şəhərindəki bir zooparkda ikibaşlı albino ilan *sərgilənir* (“Azadlıq” q., 10.IV.2013, səh.16).

Hesablanmaq. İzahlı lüğətdə bu sözün kökü olan “hesab” və ondan törəyən xeyli sözün mənası açıqlanır [6, 344-345]. Lakin həmin felin (hesablanmaq) “nəzərdə tutulmaq” mənası yoxdur. Belə çıxır ki, bu fel də müasir dil hadisəsi kimi qəbul olunmalıdır: ... Heydər Əliyev çox böyük sayla özünün uzun illərə *hesablanmış* neft strategiyasının real hədəflərini bələdləyirdi (“Xalq q.”, 10.IV.2013, səh.5)... Bu hekayələrdəki etiraf ... nəql olunan əhvalatın stixiyasını göstərməyə *hesablanır* (“525-ci q.”, 6.IV.13, səh.21); Birinci cümlədə *hesablanmış* feli sifəti *nəzərdə tutulmuş*, ikinci cümlədə isə *hesablanır* feli xəbəri *nəzərdə tutur* (“...göstərməyi *nəzərdə tutur*”) mənalarında işlənməmişdir. Ümumiyyətlə, *hesablanmaq* feli müasir ədəbi dilimizdə daha çox *nəzərdə tutmaq* mənasında istifadə olunur. Məsələn, “Hadisələrin bu cür gedişi qələbəni təmin etməyə *hesablanır*”, “Sizin hərəkətləriniz sonra mənim günahkar kimi təqdim edilməyimə *hesablantı*” cümlələrində olduğu kimi.

Şaxələnmə feli də son zamanlar yeni məna çalarında istifadə olunan dil vahidlərindəndir. İzahlı lüğətdə bu felin yalnız ağaca aid *qol-budaq atmaq, böyümək* mənası göstərilir [8,185]. Prezident İ.Əliyevin Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu məzunlarının I-ci Ümumdünya Forumundakı çıxışında bu fel tamamilə fərqli məna qədər iki dəfə işlənməmişdir: ... qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatı 11 faizdən çox artmışdır və bu, artıq Azərbaycan iqtisadiyyatının *şaxələnməsinin* göstəricisidir (“Azərbaycan q.”, 13.IV. 2013, səh.1). Ona görə ki, artıq qeyd etdiyim kimi, indi *şaxələnmə* inkişaf gedir (“Azərbaycan q.”, 13. IV. 2013, 1). Göründüyü kimi, iqtisadiyyatımızın genişlənməsi, müxtəlif, çoxşaxəli struktura çevrilməsi “*şaxələnmək*” feli ilə ifadə olunmuşdur və biz bunu uğurlu hesab edirik.

Yeni iqtisadi münasibətlər dildə alınma sözlərin sayını artırdığı kimi, bəzi alınmaların yeni mənada işlənməsinə də səbəb olur. Məsələn, “*operator*” sözü dilimizdə çoxdan işlənir. Mövcud lüğətlərdə onun əsas mənası maşın və mexanizmləri idarə edən şəxsi bildirməsidir [7,525]. Bu sözün fərqli mənası kimi “kino yaradıcılarından biri” verilib ki, bu da məlum olduğuna görə, yənə də çəkiliş aparatını işlədən adamı ifadə edir və həmin məna da əvvəlki ilə eynilik təşkil edir. (Kino operatoru da, teleoperator da aparatı (mexanizmi) işlədir (idarə edir). Keçən əsrin 90-cı illərindən cəmiyyətdə müstəsna işləklilik əldə edən mobil telefonların idarəçiləri də həmin terminlə ifadə olunur: ... telefon *operatorlarının* ümumi telefon danışqlarının cəmi... təşkil edir (“Azərbaycan” q.

21.02.2013, səh.5). Bu cümlədə isə *operator* sözü əvvəlki mənasından xeyli fərqli vəzifədə çıxış edir.

Dilimizdə çoxdan işlənən *kanal* sözünün suyun axması üçün *süni yataq, uzun boşluq* (məsələn, *top (silah) kanalı, kabel kanalı, sidik kanalı*), yol, vasitə (Məsələn: “Müxtəlif kanallardan istifadə etməklə məsələni yoluna qoymaq”) [6,636]. Bu mənalarla yanaşı, radio və televiziyanın kütləviləşməsi ilə bağlı “*radio kanalı*”, “*televiziya kanalı*”, ifadələri də az-çox nəzərə çarpırdı [Bax: 11, 235]. Son 15-20 ildə tez-tez “*I-ci kanal*”, “*ANS kanalı*”, “*AzTV kanalı*”, “*ATV kanalı*” söz birləşmələri geniş işlənir. Buna uyğun olaraq “*kanalı dəyişməyin*”, “*kanalınıza çoxlu zənglər olur*” kimi cümlələrdə *kanal* sözü *televiziya efiri, studiyası* mənalarını ifadə edir.

Verdiyimiz bu nümunələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, müasir ədəbi dilimizin inkişaf istiqamətlərindən biri sözlərin yeni – daha əhatəli vəzifələrdə işlədilməsidir. Əmin olduğumuzu bildiririk ki, dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı ilə bağlı yeni qəbul olunmuş Dövlət Proqramı ədəbi dilimizin bəhs etdiyimiz istiqamətdə tədqiqinə də təkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. *Müstəqillik yollarında*, 2-ci cild, Bakı, 1997.
2. Əliyev H. *Müstəqilliyimiz əbədidir*, 18-ci cild, Bakı, Azər nəşr, 2006.
3. *Xalqa bağlı olan ömür*. Bakı, “Şəms” nəş., 2006.
4. *Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı* (23 may 2012-ci il).
5. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, 4 cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb” nəşr., 2006.
6. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, 4 cildə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb” nəşr., 2006.
7. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, 4 cildə, III cild, Bakı, Şərq-Qərb nəşr., 2006.
8. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, 4 cildə, IV cild, Bakı, 2006.
9. *Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti*, Bakı, 2004.
10. Axundov A. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, B., 2005.
11. Ожегов С.И. *Словарь русского языка*, Москва, «Русский язык», 1984

РЕЗЮМЕ

О НЕКОТОРЫХ НОВШЕСТВАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ПЕРИОД ДИНАМИЧНОГО РАЗВИТИЯ

В статье говорится об обогащении возможностей выражения Азербайджанского литературного языка в период высокого темпа экономического развития нашей страны, о получении возможности более широкого употребления ряда слов, об использовании некоторых из них в форме новых лексических единиц в неподразумеваемых ранее значениях. В качестве примера слова поддержка (*dəstək*), выставка (*sərgi*), вычисляться (*hesablanmaq*), открытый (*açıq*), новый (*yeni*) и др. использованные слова.

SUMMARY

ON SOME INNOVATIONS IN LITERARY LANGUAGE DURING THE PERIOD OF RAPID DEVELOPMENT

The article deals with the influence of rapid economic development on the political and cultural spheres of life, as well as the official state language. The new quality changes in language are also stated. It's stressed that the words support, open, new, operator have acquired the new, different meanings nowadays.

“XALQ YAZIÇISI ELÇİN” MONOQRAFIYASI

Samirə MƏRDANOVA,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Yusif Seyidovun “Xalq yazıçısı Elçin” adlı əsəri yenidən işıq üzünə gətirilib, 325 səhifə həcmində olan bu əsərdə Elçin yaradıcılığının bir sıra cəhətləri nəzərdən keçirilir: “60-cılar və Elçin”, “Elçin sosializm haqqında”, “Elçinin dil haqqında düşüncələri”, “Pyesləri”.

Azərbaycan ədəbiyyatı uzun və zəngin bir inkişaf yolu keçmiş, mərhələdən mərhələyə yeni janrlarla daha da dolğunlaşmış və indiki vəziyyətə gəlib çatmışdır. Bu mərhələlərdən biri də 1960-cı illərdən başlanır. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatına gənc qüvvələr gəlmiş və ədəbiyyatın yeni istiqamətdə inkişafına istiqamət vermişlər. Bu gənclər arasında Elçinin xüsusi yeri var. Azərbaycan ədəbiyyatında güclü nəşir və dramaturq, kəskin qələmlə tənqidçi və publisist kimi tanınan Elçin həm də görkəmli ədəbiyyat tədqiqatçısıdır – alimdir. Bədii əsərlərində özünü göstərən rəvan dil və məntiq, eyni zamanda, buradan gəlir. Məzmun, mündəricə, ideya aydınlığı üstə gəl bədii anlaşılıqlı dil onun əsərlərini sevə-sevə oxutdurur və sevdirir. Yusif Seyidovun “Xalq yazıçısı Elçin” əsəri bu sevginin əks-sədasıdır.

“Xalq yazıçısı Elçin” monoqrafiyası görkəmli yazıçı Elçinin yaradıcılığına ümumi bir nəzərdir. Elçin haqqında çox yazılıb, əsərləri, bir qayda olaraq, ədəbiyyatşünaslığın, ədəbi tənqidin obyektinə kimi təhlil edilib. Ancaq ədəbin çoxcəhətli zəngin yaradıcılığını əhatə etmək, tam açmaq üçün tədqiqat davam etdirilir. Məsələ ondadır ki, Elçinin hekayələri, romanları, pyesləri – hamısı ciddi yaradıcılıq məhsuludur, məzmunları da, ifadə tərzində orijinaldır, özünəməxsusdur. Ona görə də, bir neçə məqalə, bir neçə əsərlə bunun mahiyyətini açmaq və qiymətləndirmək asan deyil. Yusif Seyidovun monoqrafiyası da Elçin yaradıcılığının müəyyən cəhətləri haqqında düşüncələridir. Formal baxımdan kitabın materiallarını dörd bölmədə nəzərdən keçirmək olar.

“60-cılar və Elçin” adlı başlanğıc ədəbin “60-cılar” ədəbi hərəkatında yeri haqqındadır. Y.Seyidov çalışır ki, bu ədəbi prosesdə Elçinin mövqeyi haqqında sözünü desin. Bunu istəyir və deyir. Buradan öyrənirik ki, Elçin elə yaradıcılığının başlanğıcından milli Azərbaycan ədəbiyyatında düzgün istiqamətdə yaradıcılıq yolu tutmuş, yalnız bədii əsərləri ilə ədəbiyyatın inkişafında iştirak etməmiş, həm də görkəmli filoloq qələmi ilə bütün ədəbiyyatın yeni istiqamətlə irəliləməsində iştirak etmişdir. Məhz bu yolda Elçinin bədii yaradıcılığı ilə publisistikası qoşa addımlamış, bir-birini tamamlamışdır. Yusif müəllimin gətirdiyi sitatlar bir daha göstərir ki, Elçinin tənqidi fikirləri deyildiyi vaxtlarda necə aktual səslənibsə, indi də öz gücünü saxlayır.

Monoqrafiyanın ikinci hissəsi “Elçin ”sosrealizm” haqqında” adlanır. Onu deyim ki, Elçin “Sosrealizm bizə nə verdi?” adı ilə silsilə məqalə ilə çıxış etdi. Çox mühüm problem kimi, bu məqalə əks-səda verdi və o haqda yazılmağa başlandı. Yusif müəllim də öz sözünü dedi. Haqqında danışdığımız monoqrafiya bu proseslə əlaqədar yarandı. Monoqrafiyanın ikinci hissəsi Elçinin “Sosrealizm bizə nə verdi?” yazısı haqqında Yusif müəllimin cavab məqaləsidir. Onu deyək ki, Elçinin yazısı təkcə bu məsələni açmaqla məhdudlaşmır. Elçin bununla həm də deyir ki, ədəbiyyatımızın bir sıra nəzəri məsələlərinin müzakirəyə, yenidən baxılmağa ehtiyacı var. Elçin “sosrealizm” ədəbi metodunun mexanizmini açıq və vurğulayır ki, bu metod ədəbi prosesə buxov vurmağa can atırdı və nə qədər bacarırdısa, o qədər də edirdi. Ancaq böyük və güclü Azərbaycan ədəbiyyatı buna dözdürdü, açıq və ya örtülü ona müqavimət də göstərirdi. Yusif müəllim Elçinin bədii, elmi və publisist əsərləri fonunda bu müqaviməti araşdırır. Monoqrafiyanın bu hissəsi göstərir ki, Elçin sovet rejiminin çətin vaxtlarında, rus millətçilik siyasətinin müxtəlif üsullarla milli respublikalara yedirildiyi zaman, sosrealizmin qılıncının kəsərli vaxtında heç bir təsirə qapınmadan, müstəqil yaradıcılıq yolu tutmuş və yazıb yaratmışdır. 60-cıların qabaqcıl nümayəndəsi olaraq, Elçin ədəbi prosesin yeni istiqamətdə inkişafı üçün çox iş görmüşdür. Elçinin “Sosrealizm bizə nə verdi?” əsəri də yeni dövrdə ədəbiyyatımızın inkişafına nəzəri əsas verən yeni bir hadisədir. Elə bilirik ki, ədəbiyyatşünaslar bu istiqamətdə ədəbiyyatımızın digər nəzəri problemləri haqqında da öz sözlərini deyəcəklər.

Monoqrafiyanın üçüncü hissəsi Elçinin ümumən söz, dil, xüsusən bədii dil məsələləri haqqındakı fikirlərinin şərhini verir. Monoqrafiyada bu məsələ haqqında ümumi məlumatdan sonra Elçinin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında qısa məlumatdan sonra ədəbin söz və dil barədə deyimlərinə müraciət edilir. Buradan götürür ki, Elçinin dil haqqında fikirləri ilə onun bədii əsərlərinin – hekayələrinin, romanlarının dili bir-birini tamamlayır; yəni ədəb bədii əsərdən dil baxımından nə tələb edirsə, özü də ona riayət edir. Ona görə də, Yusif müəllimin qeyd etdiyi kimi, Elçinin bədii əsərlərinin dili səlis, aydın və oxunaqlı dildir, həm də qanun-qaydalı dildir. Bu dildə söz oyunu yoxdur, hər şey öz yerindədir, söz seçimi də, söz sırası da. Elçinin bədii dili xüsusi tədqiqat obyektinə kimi zəngin material verir.

Elçinin söz və dil haqqında deyimləri həm onun bədii əsərlərində, həm də, xüsusən, elmi əsərlərində, publisistikasında və yol qeydlərində ifadə olunmuşdur. Bu deyimlərin bir qismi, necə deyərlər, yazıçı qeydləri, obrazlı təfəkkürə aid ümumi mülahizələrdən ibarət olsa da, əsas qismi elmi-nəzəri xarakterlidir, ciddi filoloq qeydləridir. Elçin, ədəbiyyatın ifadə vasitəsi olmaqla, dilə xüsusi əhəmiyyət verir, bədii sözü qiymətləndirir. Yusif Seyidov da bu deyimləri ədəbin əsərlərindən diqqətlə seçib, onların mənalarnı açıb, qiymətini veribdir. Monoqrafiyanın, təxminən, yüz səhifəyə qədər bu problemə həsr edilmişdir. Müəllif göstərir ki, Elçin sözə-söz anlayışına iki cəhətdən yanaşır: “Biri ayrıca götürülmüş leksik vahid kimi, termin kimi, sözün mənası, ikincisi, sözün kontekstual mənası, sözün nitqdə rolu, daha çox isə ictimai mövqeyi, daha çox bədii söz”.

Elçin sözdən istifadə məsələsini də ayrı-ayrı yazıçıların, tənqidçilərin yazılarının nümunəsində verir. Mir Cəlaldan, Cəfər Cəfərovdan misallar gətirir. Elçin adı sözdə oxucunun görə bilmədiyi mənalara tapır. Yusif müəllim bu tapıntıları diqqətli cəlb edir. Bunlardan biri "Karvan yola düzülür" ifadəsidir. Elçin bu haqda yazır: "O qədim Azərbaycan mahnısının misrası, elə bil ki, çox-çox uzaqlardan, uzun-uzun yüzilliklərin ardından gəlir: karvan yola düzülür". Yusif müəllim Elçinin bu sözlərlə əlaqədar romantik-psixoloji deyimlərini davam etdirir. Elçin yazır: "Bu üç sözün düzümü bu dəm bir ədəbiyyatdan xəbər verir: həmin yol heç vaxt tükənib bitməyəcək, qurtarmayacaq və həmin karvan da həmişə yolda olub, həmişə yoldadır və həmişə də yolda olacaq". İlk laylamızı nə vaxt eşitmişiksə, ilk nağılımız nə vaxt söylənibsə, o karvan da həmin vaxtdan yola düzülüb". Yusif müəllim bu sözlərlə əlaqədar poetik düşüncələrinə heyran kimi, ədəbin deyimlərini davam etdirir. Elçin davam edir: "Nə qədər ki, Azərbaycan xalqı yaşayacaq, nə qədər ki Azərbaycan dili öz xalqını ifadə edəcək, o qədər də yola düzülüb karvan gedəcək, gedəcək. Hər bir dövrün, zamanın da mənavi sərvətini, illərin sınağına sinə gərmiş ən yaxşı əsərləri də özü ilə aparacaq".

Yusif müəllimin qeydləri göstərir ki, Elçin "Vətən", "vətəndaş" və s. sözlərin ictimai mənalara diqqət yerdirdiyi kimi, "Bakı", "Təbriz" kimi xüsusi isimlərin ictimai-tarixi mənasına da diqqətli cəlb edir. Elçinin diqqətini çəkən belə sözlər, belə adlar çoxdur. Əhəmiyyətli cəhət odur ki, Elçin bu sözlərə geniş məna baxımından, tarixi rol baxımından nəzər salır. Məsələn, yuxarıda nümunə çəkdiyimiz "Bakı" və "Təbriz" sözləri haqqında Elçinin düşüncələri belədir: "Əlbəttə, bu gün Cənub üçün Bakı sözü də yalnız gözəl, qədim və müasir şəhər adı, sovet Azərbaycanının paytaxtının adı deyil. Təbriz bizimçin olduğu kimi, "Bakı" sözü də cənublu qardaş və bacılarım üçün bir həsrət mücəssəməsidir".

Elçinin diqqət yetirdiyi dil problemlərindən biri ana dili və yad dil məsələsidir, yazıçının ana dilində və başqa bir dildə əsərlərini yazması məsələsidir. Ədəbin Yusif müəllim tərəfindən vurğulanan fikri belədir ki, yazıçı öz xalqına xidmət edərsə, vətəninə, xalqına bağlıdırsa, öz xalqının dilində yazmalıdır. Bir sıra xalqların yazıçıları uzun zaman müstəmləkə şəraitində yaşadıklarına görə, o xalqın ziyahları müstəmləkəçinin dilində təhsil aldıklarına görə öz ana dillərində yazmırlar və yazıb bilmirlər. Bu, böyük faciədir. Ancaq bu xalqlar azad olduqca öz milli mənləklərinə qayıdır və yavaş-yavaş olsa da, ana dilində yazmağa başlayırlar. Elçin bu mənada Cənubi Afrika yazıçılarını nümunə göstərir; yol qeydlərində bu xalqların yazıçısı, konkret olaraq Qana yazıçısı ilə müsahibələrində bu məsələni irəli çəkir. Elçin bu mənada nəinki özü danışır, elə ana dilində yox, özge dildə yazan yazıçının özünü dinləndirir. Məsələn, Elçinin təkidli sualı qarşısında Qana şairi Atakvey Okay deyir: "Müsbət bundadır ki, yazdığın dil öz doğma xalqına, haqqında yazdığın, təəssübünü çəkdiyini, gələcəyini düşündüyün xalqa yaddır".

Elçin Azərbaycan dili haqqında xüsusi danışır, məhəbbətlə danışır. Azərbaycan dilinin zəngin inkişaf tarixindən, tarixən işlənmə və istifadə

sahələrinin genişliyindən danışır; yazır ki, bu dil tarixin bütün dövrlərində öz tərəvətini və müasirliyini qoruyub saxlayıbdir; bu dildə böyük ədəbiyyat yaranıbdir. Azərbaycan dilində nəinki yalnız Azərbaycan ədəbləri, eyni zamanda, qonşu xalqların da ədəbləri... özlərini ifadə edir, gözəl əsərlər yazırdı.

Monoqrafiyada xüsusi vurğulanır ki, Elçin yazıçıların əsələrinin dilinə daim diqqətli olmuş, bədii əsərlərin dilinin sadə, aydın, anlaşılıq olmasını görmək istəmişdir. Həm də bu haqda fikirlərini faktlarla, gətirdiyi nümunələrlə nümayiş etdirmiş, yaxşı nümunələrlə bərabər, bəzi uyğunsuzluqları da qeyd etmişdir. Bu məsələlərə ədib geniş filoloji münasibətlə baxmış və hər faktın elmi əsaslarını vermişdir.

Monoqrafiyanın həcmcə daha böyük hissəsi Elçinin pyeslərinə həsr olunmuşdur. Burada qeyd edildiyi kimi, Elçin pyeslərinin bir qismini "Kiçik pyeslər" adı ilə təqdim edir. Bu "Kiçiklik" pyeslərin mahiyyətinə görə deyil, həcminə görədir, bunlar birləşməli pyeslərdir. Ədib bunlardan bir qismini də "absurd pyeslər" adı ilə verir. Həcmələrindən və necə adlandırılmalarından asılı olmayaraq, bunların hamısı maraqlı sənəd nümunələridir. Bunların da mənasında dövrün, zamanın nəbzini döyünür. Bunlar, əsasən, 1970-ci illərin sonu və 1990-cı illərin əvvəllərinin əks-sədasını verir; o anlaşılmaz, qarışıq zamanın Azərbaycan cəmiyyətindəki münasibətləri ifadə edir. Yusif müəllim qeyd edir ki, Azərbaycan dramaturgiyası tarixində Elçinin "absurd pyesləri" yeni hadisədir və bununla Elçin Azərbaycanda absurd pyesin və deməli, absurd teatrın yaradıcısı hesab olunur.

Elçinin dramaturgiyası Azərbaycan dramaturgiyası tarixində yeni mərhələdir. Bu pyeslər sənət baxımından da, ideya-məzmun baxımından da yeni və orijinaldır. Yusif Seyidov yazır: "Biz bu pyeslərdə dövrün adamları ilə bir daha tanış oluruq. Biz bu hadisələrin bir çoxu ilə yaşamışıq, onları yenidən yaşamaq oluruq. Bir sıra hadisələri daxilən görə və ya hiss edə bilməmişik. Bu pyeslər onları da açır və bu halda yeni insanları görürük, yeni xarakterləri görürük, tanımadığımızı tanıyırdıq. Bunlar arasında əsil insanlarla bərabər, hər cür işdən çıxanlar da var; düzlərlə bərabər, dələduzlar da var; ümumin mənafeyi uğrunda can qoyanlarla bərabər, öz mənafeyini güdənələr də var; ağıllı da var, "dəli" də var".

Monoqrafiyanın müəllifinin bu sözləri onu da göstərir ki, Elçinin dramaları dövrün, həyatın güzgüsüdür, cəmiyyətin ifadəsidir.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN ƏSAS TƏLİM ÜSULLARI

Ofelya PİRİYEVƏ,
BDU-nun dosenti

Açar sözlər: ədəbiyyat tədrisi, təlim üsul və vasitələri.

Hər hansı bir elmin özünəməxsus metod və vasitələri vardır. Bu metod və vasitələr həm biliklərin verilməsini, həm də onların əsasında bacarıqların formalaşmasını təmin etməlidir. Təlim prosesinin 4 ünsüründən – qavrama, anlama, möhkəmlətmə və tətbiq etmədən ibarət olan dərs elə aparılmalıdır ki, son məqsəd - biliklərin şüurlu mənimsənilməsi tam həyata keçirilsin. Zaman-zaman bu problem metodist alim və müəllimləri düşündürmüş, təlimin məzmununa daxil olan müxtəlif üsul, priyom və vasitələr, təlim metodları irəli sürülmüşdür.

Mərhum akademik M.Mehdizadəyə görə, "...təlim metodu anlayışı iki qarşılıqlı bir-biri ilə əlaqədar anlayışları – öyrətmə metodu ilə (müəllimin fəaliyyəti) öyrənmə metodunu (şagirdlərin fəaliyyətini) birləşdirir". (1, 131).

Hələ keçən əsrin əvvəllərində "Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu" kimi qiymətli bir əsər yazıb çap etdirən professor B.Çobanzadə "üsuli-tədris" in (metodika) bir-birindən fərqi qeyd edir və irəli sürülən başlıca tələbin şagirdlərin müstəqil çalışması olduğunu göstərirdi: "Burada ən əvvəl irəliyə sürüləcək nöqtə tələbənin özbaşına, müstəqil surətdə çalışmasını maksimum təmin etmək və onu yalnız dinləyici, şamə vəziyyətində buraxmayaraq, daha ziyadə ədəbi əsərlərin təhlili və tərkibi işlərində mümkün olduğu qədər şüurlu surətdə iştirak etdirməkdir". (2, 279). Daha sonra o, ədəbiyyat tədrisindəki üsulları "laborator üsulu" adlandırır və onlar haqqında geniş məlumat verir. B.Çobanzadə bu üsulları təqdim edir: "ədəbi müsahibələr; ədəbi referat və yazı işləri; ədəbi dərnəklər; ədəbi axşamlar; ədəbi sərgilər; ədəbi gəzintilər; başqa üsullar". (Yenə orada).

Əlbəttə, bu üsul və vasitələr birdən-birə meydana çıxmamışdır. Hələ XIX əsrin əvvəllərindən yaranmağa başlayan məktəblərdə bu üsul və vasitələrin özülü qoyulmuşdur. Azərbaycanın görkəmli metodist-müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin dərsdə şagirdlərin fəallıq və müstəqilliyinə geniş yer verması bugünkü təlim prosesində önəm veriləsi hadisələrdəndir. Onun əxlaq və tərbiyədə özünü dərk etməyi, şəxsiyyətin inkişafına və formalaşmasına təsir göstərmək istəyi bu gün də aktualdır.

A.Bakıxanovun ədəbiyyat tədrisi nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli olan fikirlərindən, təklif etdiyi yollardan biri uşaq və gənclərin mütaliə mədəniyyətinin yüksəldilməsi olmuşdur. Onun dərsliklərinə daxil etdiyi bədii parçalarda əxlaq tərbiyəsi və bədii zövqün formalaşmasına xüsusi fikir verməsi təqdirəlayiqdir.

M.F.Axundzadənin ədəbiyyat tədrisi ilə bağlı konkret fikirləri olmasa da, onun bu qənaətlərini bütün fənlərin öyrədilməsinə şamil etmək olar: "Müəllim həmişə öyrənməli, nəyi təlim etdiyini yaxşı bilməlidir. Şagird, tələbə isə öyrənəndir. Təlimdə onun istedadı və qabiliyyəti nəzərə alınmalıdır. Dərsi yaxşı mənimsəyən, təlimdə fərqlənən şagirdi, tələbəni rəğbətləndirmək, onun əməyinin nəticələrini qiymətləndirmək lazımdır". (3, 70-71).

XIX əsrin görkəmli maarifçilərindən sayılan Hacı Seyid Əzim Şirvani öz dərslərində ifadəli oxuya xüsusi diqqət yetirmişdir. I.Hüseynoğlu "İfadəli oxunun əsasları" adlı dərs vəsaitində pedaqoji fikir tariximizin tədqiqatçılarından olan Ə.Seyidova istinad edərək yazır: "...S.Ə.Şirvani təlimin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti olan təlim vasitələri içərisində ifadəli oxuya xüsusi diqqət yetirmişdir". (4, 22).

F.Köçərlinin ayrı-ayrı bədii əsərlərə həsr olunmuş məqalələrinin təhlilindən belə bir nəticə hasil olur ki, "o, bədii əsərlərin təhlilində əvvəlcə əsərin məzmununu, mündəricəsini oxucuya çatdırmağı, sonra isə onun ideyası üzərində dayanmağı tələf edərmişdir". (5, 51).

R.Əfəndiyevnin ədəbiyyat tədrisi metodikası barədə mülahizələrindən aydın olur ki, o, tədris materiallarının mənimsənilməsində daha çox müqayisə üsuluna yer vermişdir. Ümumiyyətlə, müqayisə şagirdi (tələbəni) fikri cəhətdən fəallaşdırır, həm keçilmiş materialın təkrarına, həm də yeni biliklərin verilməsinə optimal şərait yaradır.

Müqayisə üsulundan R.Əfəndiyevnin "Bəsirətül-ətfal" dərsliyinin tərtibində istifadə edilmişdir. O, bu üsuldən təkə ayrı-ayrı parçaların mövzularına görə müqayisə edilməsi ilə kifayətlənməmiş, konkret bədii parçaların yazılışında belə, ondan səmərəli istifadə etmişdir.

"Hər işdə istedad lazım olduğu kimi, müəllimlikdə də istedad lazımdır" deyən A.Şaiqin irəli sürdüyü metodiki tələblərdən biri yazıçıların törcümeyi-hal materiallarının şüurlu və məqsədəuyğun şəkildə öyrədilməsi idi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, milli kurikulum əsasında hazırlanan ədəbiyyat dərsliklərində bundan imtina edilmiş, məzmun xətləri üzrə əsas və alt standartlarda yer verilməmişdir. (Bax: 9).

Orta məktəblərdə ədəbiyyat dərslərində istifadə edilən ənənəvi tədris üsullarına bunlar daxil edilmişdir: müəllimin şərh, müsahibə, ifadəli oxu, kitab üzərində iş, şagirdlərin müstəqil işi. (6, 125).

Müəllimin şərh həm tədris materiallarının təqdimində, həm də şagirdlərin təlim və tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, canlı bir nümunə kimi, dinləyicilərdə bədii-estetik zövq tərbiyə edir, onların yazılı və şifahi nitqlərini inkişaf etdirir. Bu barədə qiymətli fikirlər söyləyən professor A.Abdullayev hələ XX əsrin 70-ci illərində yazırdı: "Son vaxtlarda bəzi metodist və müəllimlər dərs zamanı dərk etmə (qavrama) prosesi məsələsinə

birtərəfli yanaşaraq, belə bir fikir irəli sürürlər ki, guya müəllim bütün siniflərdə və dərslərdə tədris olunan fənnin fakt və həqiqətlərini “Şagirdlərin öz danışıqı və dili ilə” üzə çıxarmağa çalışmalıdır. Müəllimin nitqi isə (əslində çox zəruri olmasına baxmayaraq) guya şagirdlərin fəaliyyətini “zəiflədir”, “sarsıdır”, dərslə dərindən vəziyyət yaradır və buna görə də müəllimin nitqi ibtidai siniflərdə bir tədris üsulu kimi ləğv olunmalı, orta və yuxarı siniflərdə isə xeyli azaldılmalıdır.

Belə bir rəy, hər şeydən əvvəl, müəllimin nitqini qiymətləndirməmək, şagirdlərin tərbiyasında və onların bilik əldə etmələrində onun böyük rolunu və əhəmiyyətini azaltmaqdan başqa bir şey deyildir”. (7, 84-85).

Metodik ədəbiyyatlarda müəllimin şərhinin üç forması göstərilir: **müəllimin nəqli, izahat və mühazirə.**

Müəllimin nəqli zamanı bədii əsərin öyrədilməsində onun yaranma tarixi, dövrü haqqında, ictimai hadisələr, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər barəsində məlumat verilməlidir. Tarixi məlumat yazıçının ideyasını, bədii əsərin dövrü üçün əhəmiyyətini, məzmununu daha yaxşı başa düşməyə kömək edir”. (6, 131).

Müsahibə təlimdə ən qədim və geniş tətbiq edilən üsullardandır. Bu, iki cür olur: evristik müsahibə, təkrarlama müsahibəsi.

Təkrarlama müsahibəsi əslində sorğu-sual şəklindədir və əvvəlki biliklərin yada salınmasına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Əslində müəllim həm fərdi, həm də frontal sorğu zamanı bu müsahibədən istifadə edir. Bu zaman şagird də, müəllim də fəal olur, bir-birinə nəzarət edir. Tədris təcrübəsi göstərir ki, lazım olan sualı tapıb vermək və şagirdləri də bu sualı düzgün cavablandırmağa yönəltmək müəllimdən böyük ustaltıq tələb edir.

Metodik ədəbiyyatda evristik müsahibə “Şagirdlərə suallar verməklə onları məlum fakt və hadisələr əsasında müstəqil nəticələr çıxarmağa, ayrı-ayrı qanunları, qanunauyğunluqları və qaydaları müstəqil surətdə” tapmağa “təhrik edən” üsul kimi dəyərləndirilir.

Evristik müsahibə üsulundan, əsasən, V-VIII siniflərdə ana dili, riyaziyyat, fizika və s. dərslərdə daha çox istifadə olunur. (6, 139).

İfadəli oxu ədəbiyyat dərslərində mühüm yer tutsa da, bu problem geniş işlənməmiş və düzgün şəkildə həll edilməmişdir. İfadəli oxu yazıçını, sənətkarı sinifdə “danışdırmaq”dır.

Son vaxtlar respublikamızın bir sıra ali məktəblərində “İfadəli oxudan praktikum” adlı fənn tədris olunur. Bəzi dərslər və dərslər vəsaitləri də meydana çıxmışdır, məsələn, S.Hüseynoğlunun “İfadəli oxunun əsasları” adlı dərslər vəsaitində “İfadəli oxunun elmi-metodik əsasları” və “Bədii əsərlərin ifadəli oxusu” məsələləri əks olunur. (Bax: 4).

Son dövrlərə qədər orta məktəblərdə ifadəli oxunun iki növündən istifadə olunmuşdur: fərdi oxu, kollektiv (rollar üzrə) oxu. İkinciyə daha çox yer verilmişdir. Bu, təsadüfi deyildir, çünki bədii oxu sənətinin əsasını “Stanislavski sistemi” təşkil edir. Bu sistem səhnə yaradıcılığı və metodologiyasını özündə əks etdirir. Sistemin məğzində daxildir: müəllif niyyətinin hərtərəfli başa düşülməsi, əsərə dərindən nüfuz edilməsi.

əsərdəkilərin aydın təsviri olunması; mətnin emosional qavranılması; tamaşaçılara (dinləyicilərə) təsir etmək üçün fəal sözlər göstərilməsi; səhnədə həyat həqiqətinin təsdiq olunması. (4, 76-77).

Müəllimin ifasına gəlincə, müəllim elə oxumalıdır ki, dinləyənlər söz arxasında həyatı, canlı surətləri “görə bilsinlər”, bədii əsərin müəllifini düzgün başa düşsünlər. Bu isə müəllimdən ciddi hazırlıq tələb edir. Səhnə sənətinin böyük ustası sayılan K.İ.Stanislavski dil vasitəsilə niyyətinin təbiətindən danışarkən deyir ki, biz bir adamla söhbət edərkən onu daxilən “görürük”, ancaq bundan sonra “gördüyümüz” barəsində danışırıq. Biz başqasını dinləyərkən, əvvəlcə danışılanı eşidirik, bundan sonra isə eşitdiyimizi “gözlə görürük”. (6, 160).

İfadəli oxu zamanı bədii əsərdəki çətin söz və ifadələrin mənalari üzərində işə, lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinə də ciddi fikir verilməlidir. Milli kurikulum əsasında yazılan son dərsləklərdə və metodik vəsaitlərdə bu üsula geniş yer verilir. Məsələn, milli kurikulum əsasında hazırlanmış ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Ədəbiyyat” dərslərində “Məzmun üzrə iş” və “Təhlil” bölmələrindən sonra “İfadəli oxuya hazırlaşın” tapşırığı verilir. Bu tapşırıqlarda ifadəli oxuda istifadə olunan şərti işarələri dərsləyin 150-ci səhifəsindən öyrənmək, verilən nümunədən istifadə edərək, seçilən parçalarda fasilələrin, məntiqi vurğulu sözlərin yerini müəyyənləşdirmək və şərti işarələrlə göstərmək tələb olunur. Burada ifadəli oxunun əsas şərtinə - əsərdəki sevinci, kədəri, həyəcanı... səslə dinləyiciyə çatdırmaqdan, ifadəli oxu zamanı bədii söz ustalarının ifalarını dinləmək, müzakirə etməkdən də danışılır. (bax: 8, 8; 19; 33 və s.). Ə.Cavadın “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeirindən verilən nümunə əsasında əsərin məzmununun bəzən uca, yaxud aşağı səslə, sürətlə və ya aramla oxunması, oxuda fasilələr edilməsi, hər bir misranın necə deyilməsi (aramla, hərərlə, fərəhlə, təntənəli) göstərilir. (Yenə orada, 51).

Müəllim üçün tərtib olunmuş metodik vəsaitdə isə “İfadəli oxu” **tədqiqat üsulu** kimi təqdim olunur və göstərilir ki, tədqiqatın aparılması üçün müəllim ifadəli oxu ilə bağlı qaydalar, dərsləklərdə verilmiş işarələr haqqında məlumat verir və şagirdlər tədqiqat aparmaq üçün kiçik qruplara bölünürlər. Qrupların təqdimatı dinlənilir və müzakirə edilir və s. (9, 54-57).

Göründüyü kimi, burada şagirdyönümlü dərslər nəzərdə tutulur, müəllim yalnız bələdçi rolunda çıxış edir. Fəal interaktiv təlim metodları çərçivəsində bu, “müzakirə” adı ilə qeyd olunur, şagirdlərin məntiqi və tənqidi tənqidi təfəkkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirməyə yönəldilən vasitə kimi təqdim edilir.

Ədəbiyyat dərslərində istifadə edilən təlim üsulu və vasitələrindən biri də “kitab üzərində iş” adlanır. Bu, şagirdlərin müstəqil işləmələrinə imkan yaradan yollardan biridir. Çünki müəllimin danışıqı, izahatı şagirdin həmişə yanında deyil, məhz kitab onun ən yaxın köməkçisidir. Belə bir sual indi də aktualdır: “Şagirdlər biliyi daha çox haradan əldə edirlər?”. Əlbəttə ki, əllərində olan dərsləklərdən.

Təsadüfi deyildir ki, metodik ədəbiyyatda “dərsləklərdəki nəzəri materiallarla iş” nəzəri metod, priyom, yol və iş növlərinə daxil edilir.

Professor H.Baliyev bu münasibətlə yazırdı: "...Şagird evdə dərslikdəki nəzəri material üzərində işləməklə hazırlıq işini başa çatdırmalıdır. Bu üsullardan istifadə etdikdə şagirdlər dərslikdəki elmi materialı öyrənmək yolları ilə praktik tanış olurlar". (1, 160).

Professor A.Abdullayev isə dərslik və dərs vasitələri üzərində işləməyi şagirdlərin şifahi və yazılı nitq üzərində müstəqil işi kimi səciyyələndirmiş və göstərmişdir ki, "Azərbaycan dili dərsliklərində şagirdlərin dərslik materialından nə dərəcədə baş çıxardıqlarını, onu necə anladıqlarını, bu və ya digər məlumatı tez və düzgün tapa bilmədiklərini yoxlamaq çox faydalıdır". (7, 94).

Ədəbiyyat dərsliklərində kitab üzərində iş həm müəllimin tapşırığı ilə kitab üzərində iş şəklində, həm də kitab üzərində müstəqil iş kimi yerinə yetirilə bilər. Ədəbiyyat fənni keçilərkən kitab üzərində işin üç şəkildə ola biləcəyini göstərir:

- 1) səssiz oxu (həm bədii, həm də tənqidi mətn üzrə);
- 2) öyrənilən bədii əsərin məzmununun mənimsənilməsi üzərində iş;
- 3) öyrənilən bədii əsərin forma xüsusiyyətlərini mənimsənmək üzrə iş. (6, 172-173).

Kitab üzərində iş, əsasən, evdə yerinə yetirilir. Lakin bu, müəllimin nəzarəti olmadan həyata keçirilə bilməz. Müəllim, şagirdlərin evdəki işlərinə də rəhbərlik etməyi unutmamalıdır. Yəni onlara kitabdan necə istifadə etməyi, kitab üzərində işləmək üsullarını öyrətməlidir.

Ədəbiyyat dərsliklərində istifadə olunan təlim üsullarından biri də "Şagirdlərin müstəqil işi"dir. Bunlar yazı işləri, bədii əsərin məzmununu üzrə iş, bədii əsərin forması üzərində iş və qrafik işlərdən ibarətdir. Hər hansı bir şairin həyat və yaradıcılığını öyrədərkən şagirdlərə müəllimin mühazirəsi əsasında cədvəl hazırlamalarını məsləhət görürlər. Müxtəlif sxem və cədvəllər tədris prosesində daha təsirli olur. Son dövrlərdə bəzi müəllimlər orta məktəbdə ədəbiyyat dərsliklərinin hələ də ənənəvi tədris üsulları ilə keçirilməsindən, tədris edilən əsərlərin sayının çoxluğundan şikayətlənirlər. Məsələn, APU-nun dosenti S.Hüseynoğlu yazır: "...hələ bu günə kimi təlimin metodlarında, iş üsullarında və formalarında ciddi bir dəyişikliyin baş verməməsi böyük narahatlıq doğurur. ... hər bir sınıfa müxtəlif ədəbi nüvədən az sayda daxil edilməli, başlıca diqqət şagirdlərdə zəruri bacarıqların (əsərin oxusu, məzmununun mənimsənilməsi və təhlili ilə bağlı) və keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına yönəldilməlidir". (10, 19; 21).

Göründüyü kimi, texniki tərəqqinin inkişaf etdiyi müasir dövrdə tələmə təkcə təlim üçün proqramların və kitabların mövcudluğu qənaətləndirici hesab edilmir, təlim üsul və vasitələrinin də yenilənməsi, bu və ya digər sahə üzrə şagirdlərə yüksək səviyyəli biliklər vermək üçün kompüterləşmənin həyata keçirilməsi ön plana çəkilir. Təhsil islahatı proqramına uyğun olaraq, yeni, interaktiv təlim metodlarından daha geniş istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Biz təlim üsullarından danışdıq. Əlbəttə, onları bir-birinə qarşı qoymaq, "bu üsul yaxşıdır, o üsul pisdirdir" demək olmaz. Ənənəvi təlim üsulları ilə keçirilən dərslər dövrümüzün məşhur alimlərini, təcrübəli ustad pedaqoqları

yetişdirib. Bu üsullar müxtəlif dövrlərin, zamanın sınaqlarından çıxıb. Yeni təlim üsul və metodlarına gəlincə, onlar hələ eksperiment səciyyəsi daşıyır, ilk sınaq-təcrübə kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələn, problem heç də bu üsulun o birindən yaxşı olmasında deyil. Əsas odur ki, ondan kim istifadə edir. Öz yerində olan, təcrübəli ustad pedaqoqun əlində bu üsulların hər biri yaxşıdır. Müəllim öz məqsədinə çatmaq üçün müsahibədən də, mühazirədən də, sual-cavabdan da istifadə edə bilər. Əsas odur ki, onunla (öyrədənə) şagird, tələbə (öyrənen) arasında səmərəli əlaqə yaransın. Yalnız bu zaman hər hansı bir üsulun səmərəliliyindən danışmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. H.Baliyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003.
2. B.Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild. Bakı, 2007.
3. C.Əhmədov. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı, 2007.
4. S.Hüseynoğlu. İfadəli oxumun əsasları. Bakı, 2010.
5. C.Əhmədov. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixindən. Bakı, 1971.
6. M.Aslanov, C.Əhmədov, A.Babayev. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi, I hissə. Bakı, 1966.
7. A.Abdullayev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978.
8. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, 2012.
9. Ədəbiyyat. 5-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, 2012.
10. S.Hüseynoğlu. Məktəb ədəbiyyat kursu: dünən, bu gün, sabah... "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", № 3. Bakı, 2001.

XÜLASƏ

Məqalədə ədəbiyyat dərsliklərində istifadə olunan təlim üsul və vasitələri, eləcə də milli kurikulum əsasında yazılmış dərsliklərdə tövsiyə olunan metodik yollar haqqında məlumat verilir. Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, bu üsulları bir-birinə qarşı qoymaq təlimin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

РЕЗЮМЕ

Об основных методах обучения, используемых на уроках литературы
В статье дается информация о приемах и средствах обучения, используемых на уроках (азербайджанской) литературы, а также о методических путях, предписываемых в учебниках, написанных на основе национального куррикула. В результате исследования выявляется, что противопоставление этих приемов друг другу может отрицательно повлиять на эффективность обучения.

Ключевые слова: преподавание литературы, приемы и средства обучения.

SUMMARY

About basic teaching methods used at the literature lessons
Zen the article the information about the methods and means of teaching used at the (Azerbaijan) literature lessons as well as the methodical ways of teaching advised in the textbooks written on the basis of the national curriculum is given. Zen the result of the investigation it is defined that the opposition of these methods to one another may influence negatively the efficiency of teaching.

ŞƏKİLÇİLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI

Taliya ƏLİYEVƏ,
ATU-nun müəllimi

Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsildə də böyük canlanma baş verdi. Bu canlanma xüsusilə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra sistemli şəkildə sürətlənməyə başladı. Təsadüfi deyil ki, gənclərin 1997-ci ildə keçirilən birinci forumunda H.Əliyev belə demişdi: "İyirmi birinci əsr informasiya əsri olacaqdır. İnkişaf etmiş xalqlarla ayaqlaşmaq üçün biza mükəmməl təhsil lazımdır. Təhsili olmayan xalqın gələcəyi yoxdur". ("Azərbaycan" qəzeti, 3 fevral 1997 – ci il).

Doğrudan da, qloballaşma, mədəniyyətlərin dialoqu, Avropaya inteqrasiya bizdən təlimin keyfiyyətini durmadan artırmağı tələb edir. Hər bir gəncin səviyyəsi onun xalqına, millətinə, dilinə olan münasibəti ilə ölçülür. Bu mənada orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisini günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq başlıca vəzifəmizdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili aqlütinativ dillərə aid olduğuna görə bu dildə şəkilçilər mühüm rol oynayır. Bu mənada orta məktəblərdə şəkilçilərin tədrisi zamanı müəllimlər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, şəkilçi termini ilə şagirdlər hələ ibtidai siniflərdən tanış olsalar da, daha geniş şəkildə nəzəri əsasda beşinci sinifdən öyrənməyə başlayırlar.

Leksikologiya şöbəsində sözün tərkibindən bəhs açarkən şəkilçi öyrədilməyə başlanılır. Şagirdlər sözləri kök və şəkilçiyə ayırmağı öyrənir. Burada ən böyük çətinlik termin məsələsidir. Belə ki, bəzi kitablarda şəkilçilər növlərə bölünərkən "leksik və qrammatik", bəzi kitablarda isə "sözdüzəldici və sözdəyişdirici" terminlərdən istifadə olunur. Bizim fikrimizcə, "leksik və qrammatik" terminləri daha məqsədəuyğundur. Beşinci sinif şagirdləri leksik şəkilçilərlə "qohum sözlər" bəhsində daha yaxından tanış olurlar. Bu zaman müəllim eyni kökdən leksik şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif mənalı bir neçə sözün düzəldiyini izah edir.

Müəllim sinifdə şagirdləri qruplara bölməli, hər qrupa müvafiq sözlər verərək onlara müxtəlif mənalı sözlər düzəltməyi tapşırmalıdır. Hansı qrup daha çox söz düzəldərsə, onlar yüksək qiymətləndirilməlidir. Bu, şagirdlərdə sərbəst düşünmə vərdişini inkişaf etdirməyə, həm də onların leksik şəkilçiləri daha asan qavramağına kömək edə bilər.

Son bir neçə ildə qəbul imtahanlarının nəticəsi üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlərin böyük əksəriyyəti morfoloji təhlillə bağlı verilən test tapşırıqlarını düzgün icra etmir, şəkilçilərin funksiyalarını fərqləndirə

bilmirlər. Bu da ümumtəhsil orta məktəblərində Azərbaycan dilindən dərs deyən müəllimləri düşündürməlidir.

Şagirdlərə omonim şəkilçilər izah edilir. Müəllim şəkilçilərdən bəhs edərkən izah etməlidir ki, sözlərdə omonimlik olduğu kimi şəkilçilərdə də omonimlik mövcuddur. Müəllim hər bir bəhsi tədris edərkən omonim şəkilçilərə rast gəldiyi zaman onu şagirdin nəzərinə çatdırmalı və onların fərqi izah etməlidir. Məsələn; felin şühdi keçmiş zaman şəkilçisi olan "miş,- miş,- muş,- müş" şəkilçilərindən danışılır. Bu zaman müəllim belə bir sual qoya bilər: Oxumuş adam.Mən dərsimi oxumamışam. Bunların arasında nə kimi fərq var? Müəllim izah etməlidir ki, "miş" həm şühdi keçmiş zamanı, həm də feli sifəti yaradır. Qəti gələcək zamanın şəkilçisi olan "acaq - acək "eyni zamanda feli sifət şəkilçisidir. Gələcək gün.Mən sabah gələcəyəm. Qeyd etmək lazımdır ki, felin keçmiş zamanını yaradan "-ıb" həm də feli bağlama şəkilçisidir. Müəllim gəlib. Gəlib getdi. Omonim şəkilçilərdən danışarkən o da izah olunmalıdır ki, ismi xəbərin morfoloji əlaməti olan "-dır" həm də təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir. Bu kitabdır. Yandıрмаq.

Şagirdlərin daha çox çətinlik çəkdiyi hal və mənsubiyyət şəkilçiləridir. Müəllim istər hal, istərsə də mənsubiyyət kateqoriyaqlarını tədris edərkən uşaqlara aydınlaşdırmalıdır ki, hal ümumi, mənsubiyyət isə konkretir. Məsələn, Atanı sevmək hər bir övladın borucudur. Bu cümlədə söhbət bütün atalardan gətirdiyi üçün ümumidir. Küçədə atanı gördüm. Bu cümlədə isə ata sözü konkret şəxsə məxsusdur.

Omonim şəkilçilər üzrə iş bununla bitmir. Şagirdlərə inkarlıq kateqoriyası tədris olunarkən müəllim dərhal qeyd etməlidir ki, inkarlıq kateqoriyasının morfoloji əlaməti olan "-ma,- mə "həm də fellərdən isim düzəldir. Uzağa getmə. Əsgərlər qazmava doluşdu. Burada müəllim şagirdə izah etməlidir ki, "-ma, -mə" inkarlıq kateqoriyasını düzəldərkən vurğu qəbul etmir. İsim düzəldərkən vurğu qəbul edir.

Müəllimlərlə apardığımız söhbətlər göstərir ki, şagirdlər felin qayıdış və məchul növlərini də fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu da hər iki növün şəkilçilərinin omonim olması ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, felin məchul növü "-ıl,-il, -ul, -ül, -ı, -ın, -in, -un, -ün, -n şəkilçilərinin vasitəsilə düzəlir. Qayıdış növ də eyni ilə belədir. Müəllim bu növləri tədris edərkən müqayisə metodundan istifadə etməlidir. İlk növbədə izah etməlidir ki, məchul növdə adından göründüyü kimi, iş görən məlum deyil, qayıdış növdə isə hərəkət iş görən məlumdur, o hərəkəti özü icra edir. Müəllim belə bir növbədə iş görən məlumdur, o hərəkəti özü icra edir. Müəllim belə bir müqayisə apara bilər: Qapı açıldı.Hava açıldı.

Müəllim qeyd etməlidir ki, "qapı açıldı"cümləsində "açıldı" felin məchul növündədir. Çünki, qapını açan şəxs məlum deyildir. "Hava açıldı" cümləsində isə "açıldı" felin qayıdış növündədir, çünki hava özü açılır.

Müəllim felin qarışıq-birgəlik növünü tədris edərkən şagirdlərə xatırlatmalıdır ki, bu növün morfoloji əlaməti olan iş şəkilçisi həm də feldən isim düzəldir. Vuruşmaq felində uş qarışıq növün şəkilçisidir, görüş ismində isə üş feldən isim düzəldən leksik şəkilçidir.

Vaxtila professor S.Cəfərov özünün "Azərbaycan dilinin leksikası" əsərində belə yazırdı: Azərbaycan dilində elə şəkilçilər var ki, onlar həm leksik, həm də qrammatik səciyyə daşıyır. Bunu nəzərə alaraq şəkilçiləri üç qrupa bölmək olar: "leksik, qrammatik, leksik-qrammatik" (S.Cəfərov, Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maarif", 1985, səh.86). Bu bölgü ilə biz də razıyıq.

Şəkilçilərin tədrisi zamanı rast gəlinən çətinliklərdən biri şəkilçilərin mənşəyi məsələsidir. Sözlərdə olduğu kimi, şəkilçilərdə də onların mənşəyində fikir vermək lazımdır. Müəllim vurğulamalıdır ki, bütün qrammatik şəkilçilər öz dilimizə məxsusdur, yalnız leksik şəkilçilər alınma ola bilər. Bunu izah edərkən müəllim əlaqələndirmə metodundan istifadə edərək şagirdlərə tarixi xatırlatmalı və qeyd etməlidir ki, ölkəmiz uzun zaman ərəb və fars təsiri altında olduğuna görə bu dillərdən Azərbaycan dilinə bir sıra leksik şəkilçilər keçmişdir. Bunların bəziləri sözün önündə, bir çoxu isə sözün sonunda yazılır. Müəllim lövhədə **biçərə**, **naəlac** kimi sözləri yazaraq **bi** və **na**-nın ön şəkilçi olduğunu başa salmalıdır. Sonra qeyd etməlidir ki, bu gün biz **bi** və **na** şəkilçilərindən imtina edə bilərik. Çünki Azərbaycan dilində bu şəkilçilərin qarşılığı olan **sız** var. Lakin dilimizdə elə sözlər var ki, bu sözlərdə **na sız**-a uyğun gəlmir. Məsələn, biz **naəlac** əvəzinə **əlaçsız** deyə bilərik, lakin **nakisi** əvəzinə **kişisiz** deyə bilmərik.

Qeyd etdiyimiz kimi, təhsil proqramları yeniləşir. Bu yeniləşmə tərtib olunan dil dərslərinə də tətbiq olunmalıdır. Bu gün ali məktəblərə qəbul imtahanları test üsulu ilə aparıldığı halda, ümumtəhsil orta məktəbləri üçün tərtib olunan dil dərslərində test tapşırıqları azdır.

Şəkilçilərin tədrisində qeyd etdiyimiz çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün dil dərslərində tapşırıqların sayı artırılmalı, test tapşırıqlarına üstünlük verilməlidir. Müəllimlərə kömək məqsədi ilə şəkilçilərin tədrisinə dair metodik vəsaitlər və tövsiyələr yazılmalıdır.

Bu deyilənlər nəzərə alınarsa, şagirdlər şəkilçiləri, onların funksiyalarını daha yaxşı qavrayar, test tapşırıqlarını daha düzgün yerinə yetirərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. H. Balyev, "Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" Bakı, 2007.
2. S. Cəfərov, "Azərbaycan dilinin leksikası" Bakı, 1985

XÜLASƏ

Məqalə orta ümumtəhsil məktəblərində şəkilçilərin tədrisinə, qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yollarına həsr olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается обучению окончаний в средних школах и путям решения возникших трудностей.

SUMMARY

In article education of affixes, in this case it is talked about meeting with difficulties and the ways of solving them.

VIII SİNİFDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN YENİ ÜSULLARLA TƏDRİSİ

Dilərə QAZIYEVA,
Göygöl şəhər 1 saylı tam orta məktəbin müəllimi

Dərslərin dinlənilməsi və təhlili təlimin səmərəsini artıran vasitələrdəndir. Açıq dərslər bu cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Açıq dərslərdə daha çox müəllim iştirak edir. Həmin müəllimlər dinlədikləri dərslərin müzakirəsində də iştirak edir, münasibətlərini bildirirlər. Elə buna görə də açıq dərslər həm bu dərsləri deyən, həm də bu dərslərdə iştirak edən müəllimlərin peşəkərliyini artırılmasında ciddi rol oynayır. Bunları nəzərə alaraq və metodmərkəzin tövsiyəsi ilə respublikanın əməkdar müəllimi Dilərə Qaziyevanın bir saatlıq açıq dərslərinin icmalını ona müdaxilə etmədən oxuculara təqdim edirik.

Məqsəd:

- Lüğət tərkibindəki sözlərin heç də hamısının cümlə üzvü olmadığını seçməyi öyrətmək.
- Cümlə üzvlərinin bir-biri ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olduğunu izah etmək.
- Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin cümlədəki vəzifələri barədə məlumat vermək.

Dərsin tipi:

İnduktiv.

İş üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə, venni diaqramı, anlayışın çıxarılması.

Fənlərəarası inteqrasiya:

Ədəbiyyat, informatika, tarix.

İş forması:

Kiçik qruplarla və bütün siniflə iş.

Resurslar:

Kompüter, proyektor, iş vərəqləri, rəngli karandaşlar, yapışqanlı kağızlar.

VAXT BÖLGÜSÜ

1. İlk dərslər	(2 dəq.)
2. Motivasiya	(7 dəq.)
3. Tədqiqatın aparılması	(12 dəq.)
4. Məlumat mübadiləsi və onun müzakirəsi	(10 dəq.)
5. Yaradıcı təbiiqetmə	(5 dəq.)
6. Nəticənin çıxarılması	(7 dəq.)
7. Qiymətləndirmə	(dərslər boyu aparılır.)
8. Ev tapşırığı	(2 dəq.)

Dərsin gedişi və mərhələləri:

Motivasiya

Şagirdlərə müraciət edirəm: – Sizcə, qrammatikanın sintaksis bölməsi nəyi təsdiq edir? (Şagirdlər fərziyyələrini söyləyirlər).

Siz möhkəm acmısınız, bu süfrədən yalnız iki cür yemək götürə bilərsiniz. İlk götürəcəyiniz iki yemək nə ola bilər? (1. Çörəklə isti yeməyi götürərdim; 2. Çörəklə südü götürərdim; 3. Çörəklə salata götürərdim). Nə üçün?

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, siz süfrədən sizin üçün daha lazımlı olanları götürdünüz. Çörək isə bütün hallarda lazımlıdır, hətta çox acıqda təkə çörəklə də kifayətlənmək mümkündür.

Lövhdə tədqiqat sualları, onun altından isə uşaqların fərziyyələri yazılır.

Tədqiqat sualı: – 1. Lüğət tərkibindəki bütün sözlər cümlə üzvü ola bilərmə? Cümlə üzvləri arasında tabelilik əlaqəsi necə formalaşır? 2. Baş üzvlər və ikinci dərəcəli üzvlər bir-birindən nə ilə fərqlənir? Cümlə üzvləri quruluşuna görə neçə yerə bölünür?

Tədqiqatın aparılması

Verilən tapşırıqları düzgün yerinə yetirmək üçün cümlə üzvləri haqqında şagirdləri əsas qaydalarla tanış edirəm. Tədqiqatı aparmaq üçün sinfi kiçik qruplara bölürəm və hər qrupa cümlə üzvlərinə aid tapşırıqlar verirəm. Burada həm cümlə üzvləri, həm də cümlə üzvləri olmayan sözlər öz əksini tapır.

İş vərəqi № 1

Tapşırıq – 1. Verilmiş cümlələrin tərkibindəki suala cavab verməyən sözləri və suala cavab verən sözləri müvafiq xanalarda yazın:

Of, sənin gözlərin kor olsun, Qacar!
Bir gör Vaqifə də heç adam qıyar?

Suala cavab verir

Sənin
Gözlərin
Vaqifə
olsun
adam
qıyar
kor

Suala cavab vermir

Qacar
heç
gör
bir
of
də

Of, sənin gözlərin kor olsun, Qacar!
Bir gör Vaqifə də heç adam qıyar?

İş vərəqi № 2

Tapşırıq – 1. Verilmiş sözləri müvafiq xanalarda yerləşdirin.

ancaq, lazım, kim,
gərək, əlbəttə, bəlkə,
qoy, mümkün, yox, var,

*Sual tələb etmir,
ancaq cümlə üzvü
olur*

*Sual tələb etmir,
cümlə üzvü də ola
bilmir*

mümkün,
gərək,
var,
yox,
kim,
Mümkün, var, qoy, bəlkə, yox,
əlbəttə, kim, ancaq, lakin, gərək

İş vərəqi № 3

Tapşırıq – 1. Verilmiş sözlərdən ibarət cümlə qurun:
arzu, böyük, şagird, o, yaxşı, ən, oxumaq, müəllim
Cümlə qurarkən hansı dəyişikliklərin baş
verdiyini izah etməyə çalışın.

*Müəllimin ən böyük arzusu onun şagirdinin
yaxşı oxumasıdır.*

*Cümləni qurarkən sözlərin arasını dəyişdik;
Cümlə üzvləri arasında qrammatik əlaqənin yaranması
üçün onlara müvafiq şəkilçilər artırdıq.*

İş vərəqi № 4

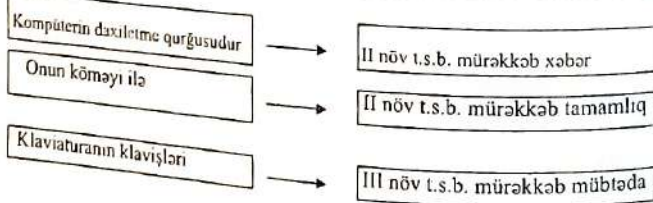
Tapşırıq – 1. Verilmiş nümunədə ləksik mənası olmayan sözlər hansılardır,
Səndən birçə günlük ayrıldım kaş sən də
biləydin ki, ayrılıq nədir?

-ca – qüvvətləndirici ədat.
 -kaş – arzı ədatı.
 da – iştirak bağlayıcısı.
 ki – aydınlandırma (tabelilik) bağlayıcısı.

İş vərəqi № 1
Tapşırıq – 2. Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin oxşar və fərqli cəhətlərini Venn diaqramında işləyin.

İş vərəqi № 2.
 Verilmiş mətnin içərisində söz birləşmələrini seçin və onların hansı cümlə üzvü olduğunu, nitq hissələri ilə ifadə olunmuş digər cümlə üzvləri ilə fərqlərini müəyyənləşdirin:
 Klaviatura kompüterin daxilətmə qurğusudur.
 Onun köməyi ilə mətn və informasiyalar, komandalar və verilənlər kompüterə daxil edilir. Klaviaturanın klavişləri 101-dir.

Cümlə üzvləri söz birləşmələri ilə ifadə olunduqda mürəkkəb, nitq hissələri ilə ifadə olunduqda sadə olur.
 (frazoloji birləşmələr və I növ t.s.b. –ri istisnadır).

İş vərəqi № 3

Tapşırıq – 2. “Qardaşım Aslan otaqda dərslərini hazırlayanda ətrafda baş verənlərə qulaq asmır”. Cümlədəki sadə cümlə üzvlərini seçib bir sütunda mürəkkəb cümlə üzvlərini isə digər sütunda yazın.

Sadə cümlə üzvləri	Mürəkkəb cümlə üzvləri
qardaşım (təyin)	ətrafda baş verənlərə
Aslan (mübtədə)	(tamamlıq)
otaqda (zərflik)	dərslərini hazırlayanda
qulaq asmırdı (xəbər)	(zərflik)
Qardaşım Aslan otaqda dərslərini hazırlayanda ətrafda baş verənlərə qulaq asmır.	

İş vərəqi № 4

Tapşırıq – 2. Verilmiş sözlərdən cümlə qurun və həmin cümlənin qrammatik əsasını göstərin.

ən	qəbul	Samir
	toplamaq	imtahan
	bal yüksək	

Samir qəbul imtahanında ən yüksək bal topladı.

Məlumat mübadiləsi və onun müzakirəsi.

Hər qrupdan bir nümayəndəni lövhənin qarşısına dəvət edirəm. Onlar tapşırıqları necə yerinə yetirdiklərini söyləyirlər. Suallarla müraciət edirəm:

“Xətai qüdrətli hökmdar olmaqla bərabər, həm də gözəl şair idi”. Verilmiş cümlədəki iki elə söz seçin ki, bitmiş fikir ifadə edilsin. Digər sözlər də bitmiş fikir ifadə edə bilirmi?

Seçdiyiniz iki sözdən hansını digər sözlərə qoşaraq qismən bitmiş fikir ifadə etmək olar?

Yuxarıdakı yemək süfrəsi ilə bağlı seçdiyimiz cümlə arasında nə kimi əlaqə görürsünüz?

Süfrədəki yeməklər kimi cümləmizdəki sözləri də iki yerə bölmək olarmı (baş və ikinci dərəcəli üzvlərə)?

Cümlədəki seçdiyimiz “Xətayi şairdir” (mübtədə və xəbər) ifadəsi sanki bizim süfrədən seçdiyimiz iki yeməkdir, “şairdir” sözü xəbər olmaqla süfrəmizdəki çörək kimi üstünlük təşkil edir; süfrəmizə qoyulmuş digər təamları isə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri (təyin, tamamlıq, zərflik) ilə

müqayisə etmək olar. Təamlar süfrəni zənginləşdirir, genişləndirir, ikinci dərəcəli üzvlər isə cümlənin mənasını zənginləşdirir, genişləndirir;

1. Lüğət tərkibindəki bütün sözlər cümlə üzvü ola bilmir? 2. Cümlə üzvləri olmayan sözlər hansılardır? 3. Cümlə üzvü olub, ancaq suala cavab verməyənlər hansı sözlərdir? 4. Cümlə üzvləri arasında tabelilik əlaqələri necə müəyyənləşir?

Nəticələrin çıxarılması

Cümlə üzvləri bir-biri ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olur və bir sintaktik suala cavab verir. Cümlə üzvlərinin leksik mənası olur.

Cümlə üzvləri iki yerə bölünür.

1. **Baş üzvlər:** Mübtədə, xəbər – cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir. Fikir bitkinliyi xəbərin əsasında formalaşır.

2. **İkinci dərəcəli üzvlər:** Tamamlıq, təyin, zərflik – cümlənin genişlənməsinə xidmət edirlər. Cümlə üzvləri quruluşuna görə də iki yerə bölünür.

1. **Sadə cümlə üzvləri:** Əsas nitq hissələri ilə ifadə olunur.

2. **Mürəkkəb cümlə üzvləri:** Söz birləşmələri və tərkiblərlə ifadə olunur. (I növ təyini söz birləşməsi və frazeoloji birləşmələr istisnadır).

Mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma, tamamlılıqla xəbər, yer zərfliyi ilə xəbər arasında idarə, təyinlə bütün cümlə üzvləri (feli xəbər istisnadır) arasında yanaşma, eləcə də zərfliklə xəbər arasında (yer zərfliyi istisnadır) yanaşma əlaqəsi olur.

Qruplar

Meyarlar

Əməkdaşlıq

Təqdimat

Cümlə üzvü olan sözlərlə
cümlə üzvü olmayan sözləri
fərqləndirir

Baş və ikinci dərəcəli
üzvlərin cümlədəki
funksiyasını təyin edir

Cümlə üzvləri arasında
tabelilik əlaqəsini
müəyyənləşdirir
Nəticə

Ev tapşırığı:

"Koroğlu və Bolu bəy" qolundan cümlələr seçin və onları sintaktik təhlil edin.

QRAMMATİK MATERIALLARIN MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ İNNOVASIYALAR

Aygün ƏLİYEVƏ,

Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidənəhazırlanma
İnstitutunun tədris-metodika şöbəsinin müdiri,
pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qrammatika, innovasiya, ismin təsirlik halı, interaktiv metod, dərsin tipologiyası, dərsin strukturu, müəllimin peşəkar səriştəliliyi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın qəbul olunması ölkəmizdə ana dilinin inkişafına dövlət qayğısının daha bir nümunəsidir. Dövlət Proqramının əsas vəzifələri sırasında "dil inkişafı və tədrisi məsələlərinin uzlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi" xüsusi qeyd edilmişdir. Dövlət Proqramının icrasına dair tədbirlər planında "Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının təhsilin bütün pillələri üzrə yeni standartlarının hazırlanması"nın və "Azərbaycan dilinin tədrisinin genişləndirilməsi"nin vacibliyi vurğulanmışdır [1].

Təqdim olunan məqalədə məqsəd Azərbaycan dilində mühüm yer tutan qrammatik materialların öyrədilməsində innovativ yanaşmanı nümayiş etdirmək, orta ümumtəhsil məktəblərinin rus bölməsinin VI sinfində "İsmin təsirlik halı" mövzusunun araşdırmaqdır. Bu mövzunun öyrənilməsində şagirdlərə digər bir məqsəd ismin təsirlik halını təsirlik hal şəkilçilərinin (-ı^d) omonim şəkilçi olmasını öyrətmək, nitq bacarığı və vərdisləri yaratmaqla onların yazılı və şifahi nitqini, yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək onlara söz yaratma bacarığı aşılamaq, habelə lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün yeni bilik öyrədən dərslərdə Venn diaqramı, şəxələndirmə və BİBÖ ("Bilmək İstəyirəm", "Bilirdim" və "Öyrəndim" sözlərinin abbreviaturasıdır) metodlarından istifadə etməklə, fərdi və frontal, ümumsinif və qrup işləri apararaq dərslərin sıklığını artırmağa innovativ yanaşmanı əyani nümayiş etdirməyə cəhd göstərilmişdir. Təchizat qismində dərslərdən, işçi vərəqələrindən, -ı^d təsirlik hal şəkilçilərinin omonimliyinə aid tərtib edilmiş cədvəldən və ismin hallanmasının şəxələndirmə metodunu göstərən əyani vəsaitdən istifadə olunmuşdur.

Dərslərin gedişi **düşünməyə yönəltmə** mərhələsindən başlayır. Şagirdlərdə yeni mövzunun öyrənilməsinə motivasiya yaratmaq üçün müəllim ismin təsirlik halı ilə bağlı istiqamətləndirici suallar verir:

– Uşaqlar, siz bilirsiniz ki, isimlər cümlədə şəkilçi qəbul edib dəyişir, hallanır. İsmi altı halı olduğunu da bilirsiniz. Biz onlardan adlıq, yiyəlik,

yönlük hallarını öyrənmişik. Bəs ismin dördüncü halı hansıdır və onun şəkilçisi $-i$ ($-ni$) necə şəkilçidir? $-i$ şəkilçisi necə növ söz yarada bilir? Bu haqda nə bilirsiniz?

Cavablar müxtəlif və maraqlı olsa da, müəllim hər dəfə şagirdlərə müraciətlə $-i$ şəkilçisi haqqında daha nəyi bilirsiniz? – deyərək onları daha da dərinə düşünməyə vadar edir.

Beləliklə, şagirdlərin idrakı fəaliyyəti aktivləşir, onların təfəkkürü “hərəkətə” gəlir. Bu da dərslin səmərəli keçməsinə şərait yaradır. Bundan sonra problemlə situasiya yaratmaq olar:

– Uşaqlar, hansı şəkilçilər həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərdir?

Müəllim bugünkü dərslin mövzusunun “İsmin təsirlik halı” olacağını bildirir və **dərketmə mərhələsində** aşağıdakı yeni bilgiləri şagirdlərə çatdırır:

1. Təsirlik hal $-i$ şəkilçisi ilə düzəlir, *kimi?*, *nəyi?*, *haranı?* *nə?* suallarına cavab verir və üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir. Məsələn: *kitabı oxudum. Əlini gördüm. Qəzet aldım.*

2. İki növü var:

a) Müəyyən təsirlik hal $-i$ şəkilçisi ilə düzəlir və *kimi?*, *nəyi?*, *haranı?* suallarına cavab verir. Məsələn: *Qoyun otu yeyir. Ağac ağacı sulayır. Nazlı şəhəri gəzir.*

b) Qeyri-müəyyən təsirlik hal *nə?* sualına cavab verir. Məsələn: *Quzu su içir. Qoyun ot yeyir.*

3. $-i$ şəkilçisi III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisidir. Məsələn: *Azərin kitabı, Qarabağın təbiəti, ağacın yarpağı.*

4. $-i$ şəkilçisi leksik şəkilçidir. Feildən isim düzəldir. Məsələn: *yaz+ı, ölç+ü, öl+ü, çək+i, qorx+u.*

5. $-i$ şəkilçisi isimlərdən sifət düzəldir. Məsələn: *badımcanı, bənövşəyi, palıdı rəng, armudu stəkan* və s.

Bundan sonra müəllim müəyyənlilik və qeyri-müəyyənlilik bildirən təsirlik halın oxşar və fərqli cəhətlərini əyani nümayiş etdirmək üçün Venn diaqramına müraciət edərək, diaqram üzərində söhbət aparır.

Daha sonra müəllim $-i$ şəkilçisinin omonimliyi haqqında məlumat verir və şagirdlərdən birini lübhəyə çağırır; $-i$ şəkilçisinin omonimliyi haqqında daha geniş məlumat vermək üçün şəxələndirmə metodundan istifadə etməklə iş aparır.

Düşünmə mərhələsində müəllim aşağıdakı suallar ətrafında frontal sorğu keçirir:

- Təsirlik hal şəkilçisi olan $-i$ şəkilçisi leksik şəkilçi kimi hansı nitq hissələrini düzəldir?

- İsmi hallanmasının dilimiz üçün əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

- $-i$ şəkilçisinin dilimizin lüğət fondunun zənginləşməsində nə kimi rolü var?

Əgər vaxt imkan verərsə, düşünmə mərhələsində testlərdən də istifadə etmək olar. Məsələn:

1. "Yol" sözü hansı cümlədə təsirlik haldadır?

- A) Kəndin yolu uzaqdır.
- B) Yolu bizim küçədən keçir.
- C) Məna doğru yol göstər.
- D) Yol kənarı palçıqdır.

2. Təsirlik hal nə bildirir?

- A) Hərəkətin yönəldiyi istiqaməti.
- B) Üzərində iş icra olunan əşyanı.
- C) Hərəkətin çıxış nöqtəsini.
- D) Sahiblik anlayışını.

3. İsmi yiyəlik və təsirlik halının şəkilçiləri neçənci şəxslərin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə omonimdir?

- A) 2-ci şəxsin tək və 3-cü şəxsin tək
- B) 3-cü şəxsin cəmi, 2-ci şəxsin tək

C) 1-ci şəxsin tək, 2-ci şəxsin cəmi

4. Qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənmiş söz hansı cümlədədir?

- A) Fərid anasına məktub yazdı.
- B) Kitabı müəllimə qaytardım.
- C) Qələmi mənə ver.
- D) Kitab bilik mənbəyidir.

Frontal sorğu və testlərin həlli əsasında müəllim BİBÖ metodu vasitəsilə şagirdlərin ismin təsirlik halı haqqında bildikləri və yeni öyrəndikləri məlumatlar aşkarlanır.

Bilmək istəyirəm	Bilirdim	Öyrəndim
-i şəkilçisinin daha hansı xüsusiyyətləri var	-i şəkilçisinin ismin hal və mənsubiyyət şəkilçisi olduğunu bildirdim. Məsələn: kitabı oxudum, onun kitabı.	-i şəkilçisinin leksik şəkilçi olduğunu öyrəndim. Məsələn: yaz+ı, ölç+ü, öl+ü, çək+i, qorx+u, bəndövşə+yi, armud+u, qızıl+ı.

Evə tapşırq olaraq yaz+ı, ölç+ü, öl+ü, çək+i, qorx+u, armud+u, qızıl+ı sözlərini cümlədə işləmək tapşırılır.

Beləliklə, Azərbaycan dilindən qrammatik materialların öyrənilməsi üçün təklif olunan innovasiya dərslərinin tipologiyasını və strukturunu seçməkdə müəllimə yardımçı olur, onun peşəkarlığının yüksəldilməsinə xidmət edir. Elmi pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, dərslərin tipologiyası və strukturunu üçün qəbul olunmuş standart bir şablon, trafaret yoxdur [12]. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, [6], müəllimin keçdiyi hər bir konkret dərslərin mahiyyət etibarilə təkərsiz bir metodik struktura malikdir. Təqdim etdiyimiz innovativ dərslərin nümunəsinin metodik strukturunu da bu baxımdan müəllim tərəfindən yaradıcı surətdə motifasiya edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan dilinin globallaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 9 aprel 2013-cü il.
2. Əliyeva A.T. Müəllimin peşəkar sərəştəliliyinin yüksəldilməsi pedaqoji problem kimi: Problemin retrospektiv təhlili. – Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2011, № 2, s.79-83.
3. Əliyeva A.T. "Gənc müəllimlər üçün metodologiyalar" innovasiyalar üzrə (III modul) ixtisaslandırmanın təlim proqramı. Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 2012, 21s.
4. Алиева А.Т. Экспериментальное исследование развития профессиональной педагогической компетентности учителей в системе ПК. Глава 4. в коллективной монографии: Алиева А.Т., Держинская Л.Б., Захарова С.М., Якушева С.Д. «Проблемы и тенденции развития дополнительного и школьного образования», Новосибирск, Издательство СибАК, 2012, с.69-108.

5. Əliyeva A.T. Müəllimin peşəkar sərəştəliliyinin yüksəldilməsinin imkan və yolları: Dərslərin struktur təhlili. – ADPU-nun Xəbərləri, 2011, № 4, s.286-290.
6. Алиева А.Т. Инновации в повышении плотности урока. - Вестник Томского Государственного Педагогического Университета, 2013, № 2, с.165-167.
7. Əliyeva A.T., Rzayev H.M. Azərbaycan dilindən innovativ icmal nümunələri. (Orta məktəblərin müəllimləri üçün metodik vəsait). Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 2013, 134s.
8. Əliyeva A.T. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim üsullarının geniş tətbiqinə mane olan amillər. – BDU-nun "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, 2004, № 1, s.67-68.
9. Əliyeva A.T. Azərbaycan dilindən qrammatik materialların tədrisi zamanı interaktiv metodlardan istifadənin xüsusiyyətləri. – ADPU Xəbərləri, 2010, № 6, s.351-354.
10. Mehrabov A.O. Təhsildə sərəştəli yanaşma modelinin tətbiqi xüsusiyyətləri. – ARTPI-nin elmi əsərləri, 2009, № 2, s.3-7.
11. Maqso dov E.S. Azərbaycan dili dərslərində qrammatik tapmacalardan istifadə təcrübəsindən. – "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 1997, № 1, s.28-30.
12. Van der Stoep F., Van Dyk C.J., Lotw W.J., Swart A. The Lesson Structure. J.: McGraw-Hill Book Company, 1998, 170p.

XÜLASƏ

Qrammatik materialların öyrənilməsində innovasiyalar

Məqalə Azərbaycan dilindən qrammatik materialların öyrənilməsində innovativ yanaşmaya həsr olunmuşdur. Nümunə qismində orta ümumtəhsil məktəblərinin rus bölməsinin VI sinfində "İsmi təsirlik halı" mövzusunun öyrənilməsi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bunun üçün eyni dərslərdə bir neçə interaktiv metoddan istifadə etməklə, dərslərin sıxlığını artırmaq üçün innovativ yanaşmanı əyani nümayiş etdirməyə cəhd göstərilmişdir. Təklif olunan innovasiya dərslərin tipologiyasını və strukturunu seçməkdə müəllimə yardımçı olmaqla, onun peşəkar sərəştəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edəcəkdir.

РЕЗЮМЕ

Инновации в изучении грамматических материалов

Статья посвящена инновациям в изучении грамматических материалов Азербайджанского языка. В частности, исследованию был привлечен учебный материал «Винительный падеж имени существительного», из программы VI класса русского сектора средних общеобразовательных школ. С этой целью сделана попытка наглядной демонстрации инновационного подхода повышения плотности урока, применением нескольких интерактивных методов в одном и том же уроке. Предложенная инновация будет содействовать учителю в подборе структуры и типологии урока и тем самым послужит повышению его профессиональной компетентности.

SUMMARY

Innovations in study of grammar materials

The article deals with innovations in learning of grammar materials in Azeri language lessons. As case study, has been investigated educational material "Accusative case of noun" from the program of 6th classes Russian departments of comprehensive secondary schools. For this purpose has been made ocular demonstration attempt of innovation approach in increasing of lesson's density by the use of several interactive methods in the same lesson. The proposed innovation will help teachers in selection of typology and structure of lesson and also will caused increasing of the professional competence of them.

M.P.VAQIFIN YARADICILIGININ ŞAGİRDlərƏ ÖYRƏDİLMƏSİ

Svetlana KƏRİMLİ,
Qax rayonundakı Almalı kənd məktəbinin müəllimi

Həç bir yenilik göydəndüşmə olmur, xələfinin sayəsində yaranır, tədrisən formalaşır, yaşamaq haqqı qazanır. Bu mövqedən çıxış edərək keçdiyim dərslərdən birinin mühüm hesab etdiyim fraqmentlərini həmkarlarımla diqqətinə çatdırıram.

Mövzu: Molla Pənah Vaqifin qoşmaları.

Məqsəd:

- Şagirdlərin Vaqifin qoşma yaradıcılığına dair biliklərini artırmaq.
- Vaqifi yeni dövrün I mərhələsinin ən qüdrətli sənətkarı kimi şagirdlərə sevdirmək.
- Şagirdlərin estetik zövqlərini, vətənpərvərlik, milli təəssübkeşlik hisslərini zənginləşdirmək.

Dərsin tipi: İnduktiv.

İş forması: Qrup, fərdi, cütlər, bütün siniflə iş.

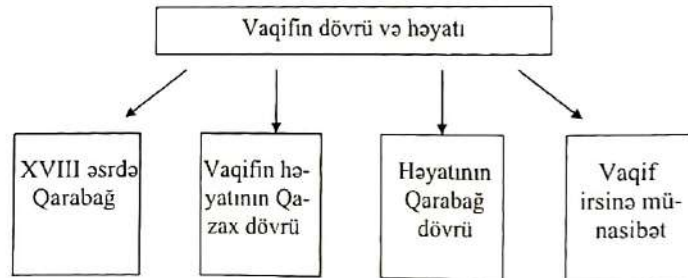
Təlim metodu: Əqli hücum, müsahibə, problemin həlli, rollu oyun.

Təchizat: "Ədəbiyyat" dərslisi, X sinif, "Azərbaycan tarixi" dərslisi – IX sinif. Vaqif. Əsərləri, iş vərəqləri, krossvord, proyektor, kompüter, videoyazılar.

DƏRSİN GEDİŞİ

I mərhələ: Şagirdlərin fəallaşdırılması. "Qarabağ" şikəstəsini səsləndirməklə dərsə başlayıram. Şagirdləri 4 qrupa ayırıram, hər qrup öz adını təqdim edir: "Qoşma", "Bayatı", "Ozan", "Zirvə".

II mərhələ: Keçmiş dərsin soruşulması. (Hər bir qrupa iş vərəqləri, tapşırıqlar paylayıram). Ekranada Molla Pənah Vaqifin portreti canlandırılır, keçmiş dərsin mövzusu yazılır:

Hər qrupdan bir şagird əvvəlcədən hazırladığım suallar üzrə keçmiş dərsi danışır. Hər mövzu ilə əlaqədar ekranada kadrlar göstərilir. Cütlər S.Vurğunun "Vaqif" dramından rollu oyun nümayiş etdirirlər.

III mərhələ: Yeni dərs: Şagirdlər qısa izahını dinləyirlər: XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarı Molla Pənah Vaqif yüksək əməllər, nəci b hissələr şairidir. O, ana dilimizin zəngin söz xəzinəsindən məharətlə istifadə edərək qiymətli incilər yaratmışdır. Bu söz inciləri əsrlərin imtahanından çıxaraq zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Vaqif həm əruz vəznində, klassik üslubda – qəzəl, mütəxəmməs, tərcibənd, həm də heca vəznində, xalq şeiri üslubunda – qoşma, təniz yazmışdır. Bəs bu gün Vaqif yaradıcılığından biz nəyi öyrənəcəyik? Bu sualın cavabını krossvord vasitəsilə siz tapacaqsınız.

	1	2	3	4	5
	Q	O	Ş	M	A
2	A				
3	F				
4	İ				
5	Y				
6	Ə				

SUALLAR

Soldan sağa:

1. Ədəbiyyat tariximizdə "Sərdar şair" kimi tanınır və tuyuğ formasını ədəbiyyata gətirmişdir.

2. Aşığın ilk adı.

3. "İsgəndərnamə" poemasının birinci hissəsi.

4. Xətayidən əvvəl "Dəhnamə" yazan şair.

5. Orta əsrlər ədəbiyyatının ən mühüm hadisəsi.

Yuxarıdan aşağıya:

1. "Bəzmü – rəzm" əsərinin müəllifi.

2. Bəzi qaynaqlarda Molla Məhəmməd Bağdadı kimi tanınan şair.

3. "Dinin dayağı" ifadəsi hansı şair haqqındadır.

4. "Quran" motivləri əsasında yazılmış əsər.

5. Özbək dilində "Xəmsə" yaratmış şair.

Hər bir qrup krossvordun cavabını iş vərəqinə qeyd edib təqdim edir.

Yığıcam şərh verirəm: Beləliklə, qoşma, qafiyə sözləri alındı. Demək, biz bu gün Vaqifin qoşmaları haqqında danışacağıq. Qafiyə sözü ona görə yazılmışdır ki, qoşmalarını Vaqif qafiyə adlandırmışdır. Onları qafiyəcə çox zəngin olduğuna görə belə adlandırmışdır. Məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli öz tədqiqatında bu sözləri təsdiq edir.

Hər bir qrupa tapşırıq verilmişdir. İndi həmin tapşırıqlar bir daha ekranada nümayiş etdirilir. Eyni zamanda saz havası çalınır.

TAPŞIRIQLAR

1. Qoşmanın şəkli xüsusiyyətləri.
 2. Qoşmanın məzmununa görə növləri.
 3. Qoşmanın formaca növləri.
 4. Təcnisin növləri.
- II. 1. Vaqif qoşmaları gözəllik və məhəbbət nəğmələridir.
 2. "Pəri" qoşmasında bədii təsvir vasitələri.
 3. Vaqifin ictimai məzmunlu qoşmaları.
 4. Vaqif nikbin şair kimi.

IV mərhələ: Informasiya mübadiləsi başlayır və müzakirə aparılır. Qruplar hər qoşma haqqında nəzəri biliklərini nümayiş etdirirlər. Sonra ikinci tapşırıq əsasında hər biri Vaqif qoşmaları haqqında danışirlər. Həmin vaxt iki şagird fərdi olaraq qoşmaların məzmununa uyğun şəkil çəkir. Sonuncu qrup Vaqiflə Vidadinin deyişməsi əsasında rollu oyun göstərirlər. Sonra çəkilmiş rəsmlər nümayiş etdirilir.

V mərhələ: Ümumiləşdirmə və nəticə: 1. Vaqif ədəbiyyata realizmi gətirdi. 2. Demokratizmi və milliliyi gətirdi. 3. Nikbinliyi gətirdi. 4. Əruz vəzninin çoxəsrlik hakimiyyətinə son qoydu və heca vəzninin poetik şəkillərinin nüfuzunu artırdı.

VI mərhələ: Yaradıcı təbiiqetmə; Ekranı iki ağac nümayiş etdirilir. Bu ağacların adlarını söyləyin. Cavab: çinar, söyüd.

- Uşaqlar, gördüyünüz bu ağacların hansına Vaqifin yaradıcılığını bənzədersiniz? Mən ona qədər saydığım müddətdə ağacın adını iş vərəqinə yazıb təqdim edin.

Birinci təqdim edən qrup cavab verir. Bütün cavabları dinləyirəm və fikrimi bildirirəm.

VII mərhələ: Qiymətləndirmə: Əvvəlcədən "Ozan" qrupuna qiymətləndirmə vərəqi verilmişdir. Onlar qiymətləri lövhəyə yazmışlar. Qruplara və tək-tək şagirdlərə qiymət vermişlər. Qiymətləri təhlil edirəm.

VIII mərhələ: Ev tapşırığı:

1. "Bəri bax" qoşmasını əzbər öyrənmək.
2. Hansı bədii filmdə həmin qoşma ifa edilmişdir? Aktyorun adını da müəyyənləşdirin.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin oxunması ilə dərsi yekunlaşdıraram.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2013-ci il üçün abunə yazılışı davam edir.
Bakı şəhəri üzrə abunə yazılış istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid" Ünvan: Cavadxan, 21;	telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma" Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63;	telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi" Ünvan: Mətbuat pr., 25;	telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya" Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q";	telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayımı şöbələri aparır.

LİRİK ŞEİRLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Ülviyyə SEYİDƏHMƏDOVA,
Oğuz şəhər 3 saylı məktəb-liseyin müəllimi

Təcrübə göstərir ki, vaxt çatışmazlığı baxımından müəyyən çətinliklər yaransa da, fəal/interaktiv təlimin tələblərini təkcə V sinifdə deyil, yuxarı siniflərdə də həyata keçirmək mümkündür. Bu siniflərdə də dərslərin fəal təlim əsasında təşkili sonralar kurikulumun tətbiqində ciddi problemlərin yaranmamasına səbəb olur.

Müntəzəm müraciət etdiyim fəal təlim əsasında keçdiyim dərsin mühüm məqamlarını oxucuların diqqətinə çatdırıram. VI sinifdə F.Qocanın "Neyləsin?" şeirinin məzmununu üzrə işin təşkilinə həsr olunmuş dərsi aşağıdakı formada təqdim etməklə oxucularda aydın təsəvvür yaratmağa çalışmışam.

Mövzu: F.Qocanın "Neyləsin?" şeirinin məzmununu üzərində iş.

Məqsəd: – Şeirin məzmununun öyrənilməsi, ideya-bədii xüsusiyyətləri barədə ilkin təsəvvürün yaradılması;

– müharibənin insanlıq üçün böyük bəla olduğu haqqındakı təsəvvürlərin zənginləşdirilməsi;

– şagirdlərdə vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət hissinin formalaşdırılması.

İş forması: kiçik qruplarda iş, bütün siniflərlə birgə iş.

Metod və priyomlar: Müəllimin izahı, müsahibə, beyin həmləsi, tədqiqat.

Təchizat: Ədəbiyyat. VI sinif üçün dərslik (müəlliflər: B.Həsənlı, Ə.Quliyev, S.Hüseynoğlu) B. 2008, səh 65-66; - iş vərəqləri;

"Qarabağ şikəstəsi"nin lent yazısı;

– Qarabağ faciəsini əks etdirən şəkillər.

Problemlə vərəqənin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Dillər əzbəri olan "Qarabağ şikəstəsi"ndən bir parçanı səsləndirirəm. Musiqi parçasını dinləyən şagirdləri tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsində istiqamətləndirmək məqsədilə əsasında aşağıdakı suallar dayanan yığcam müsahibə aparıram.

1. Dinlədiyiniz musiqi parçası necə adlanır?
2. "Qarabağ" dedikdə ilk olaraq nə düşünürsünüz?
3. İşğal altında olan hansı bölgələrimizin adını çəkmə bilərsiniz?
4. Qarabağa həsr olunmuş hansı əsərləri xatırlaya bilərsiniz?

Müsahibənin sonunda daha əhəmiyyətli hesab etdiyim sualı verirəm:

"Doğma torpağın işğal olunması, talan edilməsi, sizcə, nə deməkdir?"

Şagirdlər fərqli cavablar verirlər. Tədqiqat sualı tədricən formalaşdırılır.

Tədqiqat sualı:

"Qarabağ faciəsi" ifadəsini hər dəfə eşidəndə xəyalınızda nə canlanır?

Şagirdlər müxtəlif fikirlər söyləyir, fərqlənən mülahizələr lövhəyə yazılır.

Sinfə müraciət edirəm: Fərziyələri yoxlamaq üçün araşdırma aparmalısınız. Tədqiqatı F.Qocanın "Neyləsin?" şeiri üzərində aparacaqsınız. Şeirdən iki bənd ifadəli oxuyuram.

Tədqiqatın aparılması: Şagirdlərin sayına uyğun olaraq onları 3 qrupa ayırıram. Qrupları iş vərəqləri paylayıram. Problemin açılmasına yardım üçün hər vərəqin kənarına mövzu ilə bağlı şəkillər yapışdırılır.

İş vərəqlərindəki tapşırıqları aşağıdakı məzmununda hazırlayıram.

I qrup

Şeirin birinci və ikinci bəndlərini oxuyun, tapşırıqları yerinə yetirin.

1. Oxuduğunuz bəndlərdəki "halal", "haram", "haqq", "nahaqq" sözlərini erməni və Azərbaycan xalqları arasında bölməli olsaydınız necə bir bölgü aparardınız?

2. Birinci bənddə müəllif yırtıcı heyvanın adını çəkir. O, bununla ermənilərin hansı keyfiyyətini nəzərə çatdırır?

3. Oxuduğunuz bəndlərdə sizin üçün yeni olan söz və ifadə varsa, onları qeyd edin.

4. Bu bəndlərdə xalqımızın düşdüyü ağır vəziyyət necə təsvir olunub?

II qrup

Şeirin üçüncü və dördüncü bəndlərini oxuyun, tapşırıqları yerinə yetirin.

1. "Tüstüsüz qalmış bacalar" misrasını necə başa düşürsünüz? Siza təqdim olunmuş şəkillə bu ifadə nə dərəcədə səsləşir?

2. Yurd-yuvasından didərgin düşmüş soydaşlarımızın çadırlarda əziyyətində yaşamaları hansı misralarda öz əksini tapıb?

3. Müharibədə yüzlərlə uşaq ailəsini itirib. Belə uşaqlar IV bənddəki hansı ifadə ilə xatırlanır?

4. İnsanın öz elindən ayrı düşməsi, vətən həsrəti ilə yaşamaları haqqında bildiyiniz bayatı nümunəsi yazın.

III qrup

Şeirin beşinci və altıncı bəndlərini oxuyun, tapşırıqları yerinə yetirin.

1. Şair "Baxtı qara Qarabağı" deməklə nəyə işarə edir?

2. Talan olmuş yurd yerlərini necə təsəvvür edirsiniz? Fikrinizi əsaslandırmaq üçün təqdim olunmuş şəkildən istifadə edin.

3. Biz çalışırıq ki, torpaqlarımızı danışıq yolu ilə, qan tökmədən geri qaytaraq. Bu cəhd azərbaycanlıların hansı xüsusiyyətindən xəbər verir?

4. Şair hər bəndin sonunda "Neyləsin?" sualını verir. Siz necə düşünürsünüz? Xalqımız bu gün nə etməlidir?

İşin icrasına ayrılan vaxtı elan edirəm. Qrupların işinə nəzarət edir, bütün şagirdlərin tədqiqatda iştirak etməsinə diqqət yetirirəm.

Tədqiqatın aparılmasına ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra növbəti mərhələyə keçilir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Hər qrup öz işinin nəticəsini təqdim edir. Təqdimatlardan aydın olur ki, şagirdlər şeirin məzmununu haqqında ətraflı məlumat əldə ediblər. Amma tamamlanmamış fikirlər də az deyil. Bu, növbəti mərhələyə keçilməsini zəruri edir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Söylənmiş fikirləri əlaqələndirmək, sistemə salmaq məqsədilə istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

– Şairi belə əsər yazmağa hansı səbəblər sövq edib?

– Şeiri oxuyarkən işğal olunmuş ərazilərimizdən bir mənzərəni təsəvvürümüzə canlandırma bildinizmi?

– Bu əsər işğalçı qonşularımız haqqında təsəvvürümüzə nə əlavə etdi?

– "Qarabağ həqiqətlərini dünyaya çatdırmalıyıq" ifadəsini tez-tez eşidirsiniz. Əsərlə tanış olduqdan sonra bu ifadə haqqında nə deyə bilərsiniz?

Müzakirədə şagirdlərin sərbəst fikir söyləmələrinə, diskussiya aparmalarına imkan yaradıram.

Nəticənin çıxartılması, ümumləşdirmənin aparılması.

Müzakirələr tamamlanıb, əsərin məzmunu ilə bağlı son nəticələr çıxarılıb:

– Azərbaycan tarix boyu yadellilərin işğalına məruz qalıb.

– Ermənilərin yurdumuza təcavüzü sözün əsl mənasında millətin faciəsinə çevrildi.

– Nankor ermənilərin təcavüzü sərhəd tanımır; onlar tək-cə torpağımıza deyil, mədəniyyətimizə, musiqimizə də göz dikiblər.

– Hər birimiz əzəli və əbədi torpağımız olan Qarabağı düşmən əlindən qurtarmağa hazır olmalıyıq. Yalnız o zaman bir millət kimi özümüzü tarix qarşısında təsdiqlənmiş olarıq.

Qiymətləndirmə.

Qrupların işi meyar cədvəlinə əsasən qiymətləndirilir.

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı.

– "Qarabağın işğalı mənim üçün nə deməkdir?" mövzusunda yığcam inşa yazmaq.

– Əlavə mənbələrdən Qarabağ faciəsi ilə bağlı faktlar, məlumatlar toplamaq.

SÜLEYMAN RÜSTƏMİN YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK İDEYALARININ İFADƏSİ

Arzu ƏSƏDOVA,
BPKİYİ-nin Azərbaycan dili və
ədəbiyatı kafedrasının metodisti

Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Süleyman Rüstəmin zəngin və qüdrətli yaradıcılığı müasir ədəbiyyatımızda əsas inkişaf meyillərini özündə ehtiva edən bir ədəbi məktəbdir. S.Vurğun 1947-ci ildə "Azərbaycanın görkəmli şairi" məqaləsində Süleyman Rüstəmi Azərbaycan Sovet poeziyasının banisi adlandıraraq yazırdı: "Süleyman Rüstəmin yaradıcılığı və bədii ifadə gözəlliyi cəhətcə bizi daima heyran edir. S.Rüstəm "Gecənin romantikası", "Çapayev", "Yaxşı yoldaş" və başqa bu kimi ümumxalq tərəfindən bəyənən əsərlərin müəllifidir. S.Rüstəm poeziyasında "Günün mühüm məsələləri" bütövlükdə xalqın taleyi ilə bağlıdır, başqa sözlə, xalqın dünəni, bu günü və gələcəyi ilə bağlı nə varsa bu poeziyanın problematikasına çevrilirdi. Məhz bu xüsusiyyətinə görə S.Rüstəmin şeirləri vətəndaşlıq linkasının bənzərsiz nümunələrindən hesab olunur".

Məlumdur ki, hər bir milli ədəbiyyatın özünəməxsus problemləri və mövzu aləmi vardır ki, bu, ədəbiyyatın mənsub olduğu xalqın tarixi taleyi ilə şərtlənir. Azərbaycan ədəbiyyatı üçün belə taleyüklü məsələlərdən biri, bəlkə də, birincisi ikiye bölünmüş Azərbaycan problemi, Cənubi Azərbaycan nisgilidir. Bu mövzu ədəbiyyatımızda nəsillər və dövrlər arasında qırılmaz varislik yaradan mənəvi tarixi amillərdən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatının, ictimai-siyasi fikrinin neçə-neçə nəslə bu mövzuya, bu ümumxalq probleminə fəal diqqət yetirmiş, vahid bir xalqın, torpağın ədalətsizcəsinə ikiye parçalanması faktını dərin ürək ağrısı ilə qələmə almışdır.

S.Rüstəm ikinci dünya müharibəsi illərində xalqın faşizmə qarşı mübarizəsində öz əsərləriylə ön cərgədə getmişdir. Bu dövrdə o, "Ana və poçtalyon", "And", "Gün o gün olsun ki", "Qafqaz ordusu" və s. şeirlərini yazmışdır. Onun müharibə dövrü yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan xalqının həyat və mübarizəsinə həsr olunmuş şeirləri xüsusilə fərqlənir. Bu dövrdə "Təbriz şeirləri" silsiləsi, "İki sahil" kitabı işıq üzünə çıxmışdır. Xüsusən, "Təbrizim" şeiri onun yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Cənub mövzusu bütün şeirləri, yazıçıları, dramaturqları cəlb etməsinə baxmayaraq, S.Rüstəm yaradıcılığında, xüsusilə "Təbrizim" şeirində bu, qırmızı bir xətlə keçir. O, bu mövzuda ömrünün sonuna qədər əsərlər yaratmışdır. "Təbrizim" şeiri orta məktəbdə tədris olunduğuna görə mən bu şeir üzərində dayanmaq istəyirəm.

Ümumtəhsil məktəblərinin IX siniflərində "Təbrizim" şeirinin tədrisində 2 saat vaxt verilir. Birinci saatda şeirdə olan çətin sözlər üzərində iş aparılır və şeirin yazılması tarixi şərait haqqında ümumi məlumat verilir. Şagirdlərə izah

olunur ki, 1813 və 1828-ci illərdə Azərbaycan uğrunda Rusiya ilə İran arasında gedən müharibənin nəticəsi kimi bağlanan Güllüstan və Türkmənçay sülh müqavilələrinə görə Azərbaycan 2 yerə parçalandı. Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyaya, cənub hissəsi isə İrana birləşdirildi. 1906-1911-ci illərdə Səttar xanın rəhbərliyi ilə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda baş verən üsyan, 1918-1921-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə başlanan milli azadlıq hərəkatı amansızcasına yatırıldı. Lakin xalqımızın azadlıq uğrunda mübarizə arzusu heç vaxt sönmədi.

Azərbaycan poeziyasında vətənpərvərlik mövzusunda yazılan şeirlər içərisində öz məzmun və poetikliyinə görə seçilən "Təbrizim" şeiri şagirdlər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanır. Dərsin ədəbi və ya fəal təlim metodlarından istifadə ilə təşkilindən asılı olmayaraq, ən zəif şagirdlər də şeiri böyük məhəbbətlə əzbərləyirlər. Hər bəndi ardıcılıqla ayrı-ayrı şagirdlərdən soruşmaqla qısa bir vaxtda onların hamısının biliyini qiymətləndirmək mümkündür. Dərslikdə şeirin təhlili ilə əlaqədar ətraflı məlumat olmadığı üçün ikinci dərəcəli şeirin təhlili zamanı şagirdlərə aşağıdakı məlumatları da verməyi lazım bilirəm: Şeirdə zərif, aydın, səlis, poetik obraz və təsvirlərlə "dili bir, qanı bir qardaşların" görüşündən doğan kədər qarışıq sevinc öz ifadəsini tapmışdır. Görüşdən doğan hissləri bütün səmimiyyəti ilə təqdim etmək üçün S. Rüstəm sadə, təbii, rəvan forma, doğma bir müraciət intonasiyası seçir. Şeirin bu poetik incəlikləri onun elə ilk beytindən meydana çıxır.

*Baxdıqca hüsnünə doymayıb gözümlə,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!*

Bu misralardan aydın olur ki, şair Təbrizin hüsnünə baxmaqdan doymayıb. Təbriz öz gözəlliyi ilə onu valeh etmişdir. Təbriz öz qədimliyi və müasirliyi ilə onun gözləri önündədir. Şair də daxilindən gələn ulvi hisslərlə bunu tərənnüm etmişdir.

*Qoymaram yadları girsin qoynuna,
İzini ver, qolumu salım boynuna!
Sənin bayramına, sənin toyuna
Dili bir, qanı bir qardaşın gəlib;
Dərdinə aşına sirdaşın gəlib...*

Şagirdlər başa düşürlər ki, şair sanki şəhərlə yox, yaxın, doğma, əziz bir adamlarla söhbət edir, hal-əhval tutur, dərdləşir. Məhz söhbət, səmimi, kövrək səslə həsrət dolu danışq forması, öz doğma hisslərini doğma adamlarla bölüşmək tərzini "Təbrizim" şeirinin əsas üslub xüsusiyyətidir. Şair yadların onun qoynuna girməsinə imkan verməyən bir qardaşı kimi qolunu onun boynuna salmağa izin istəyir. "Sənin bayramın, sənin toyun bizim bayramımız, bizim toyumuzdur" deyir. Sənin dərdin bizdən yan keçmir. Çünki biz dili bir, qanı bir qardaşıq. Dərdimiz də birdir, kədərimiz də. Mən bilirəm, sənin dərdin nədir. Dərdinə aşınayam.

*Sən çıxdın qarşıma duzla, çörəklə,
Bağından dərdiyn güllə, çiçəklə,
İkiyə bölünməz saf bir ürəklə...
Təbrizim, Təbrizim, aman Təbrizim,
Yox olsun başından duman, Təbrizim!*

Təbriz şəhəri şairi yaxşı qarşılımışdır. Bir əziz qardaş kimi, duzla-çörəklə, bağından dərdiyi güllə-çiçəklə. Ürək ikiyə bölünmədiyə kimi, şair vətənin də bir olduğunu arzulayır. Vətənin başı üstünü almış dumanın çəkilməsini istəyir. Bununla da gözəl bənzətmə yaratmış, düşməni dumana bənzətmiş və bu dumanın tezliklə çəkilməsini arzulamışdır.

*Bülbül zar-zar ağlar çəməndən ayrı,
İnsan deyib-gülməz vətəndən ayrı.
Can necə yaşasın bədəndən ayrı?!*
*Aç öz ürəyini, dantş, Təbrizim,
Olum dərdlərinlə tanış, Təbrizim!*

Bu bənddə insan bülbülə bənzədilir. Bülbül çəməndən ayrı yaşaya bilmədiyə kimi insan da vətəndən ayrı yaşaya bilməz. Bədən cansız yaşamadığı kimi, insan üçün də vətən candır deyilir.

*Qədrini ayrılıq çəkənlər bilir,
Hicrində göz yaş tökənlər bilir.
Ömrünə qarantlıq çökənlər bilir, -
Bağından gül-çiçək dərdim, Təbrizim,
Yenə təzələndi dərdim, Təbrizim!*

Ayrılıqdan söhbət açmaq, hicranın, həsrətin doğurduğu kədərdən danışmaq S.Rüstəm şeirində birliyə çağırış kimi ifadə olunur: Vətənin qədrini ayrılıq çəkənlər bilir, illərlə vətən həsrətilə yaşayanlar bilir. Təbrizin bağından gül-çiçək dərdim. Dərdim hicran odu ilə yenə də təzələndi.

Sonrakı misralarda böyük Səttar xan yad edilir. "Təbrizim" şeirində vüsal və ümid sevinclərinin həsrət və qəm motivlərinin təsiri ilə yanaşı, xalqı oyatmağa, azadlıq uğrunda, milli hüriyyət, döyüşə hazır olmağa çağırış da vardır ki, bu da, bircə, şeirin əhəmiyyətini, ictimai-bədii qiymətini artırır.

*Səttar xan - o böyük sərdarı - milli,
O, atəş ürəkli, o, atəş dilli
Etdi azadlığı ellərə bəlli.
Gəl onun yolundan dönmə, Təbrizim,
Dalğalan, alovlan, sönmə, Təbrizim!*

Bu cəhət S.Rüstəmin "Təbrizim" və eləcə də bütün cənub şeirlərində, poemalarında qabarıq bir şəkildə, bir-birinin davamı kimi diqqəti cəlb edir: kədər və mübarizə.

Şairin lirik qəhrəmanına bir tərəfdən böyük bir fərəh hissi hakimdir, çünki o, həsrətində olduğu güllərin, çiçəklərin ətrini qoxulayır, başı dumanlı Zəncanın, Savalanın qoynunda gəzir. Təbrizin, Ərdəbilin küçələrində, meydanlarında dolaşır, o biri tərəfdən də doğma bacı və qardaşlarının ağılasığmaz, təsəvvürəgəlməz faciəsinin, ağır həyat tərzinin şahidi olur, qəmli zindanlardan yüksələn fəryad səslərini eşidir, dar ağaclarını, yetim uşaqların acından saralıb-solmasını görür və bütün bunlar onun vətəndaş-şair qəlbini ağrıdır.

"Təbrizim" şeirində S.Rüstəmin başlıca poetik nailiyyəti xalqın lirik obrazını yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Burada biz iki qəhrəmanla - Təbrizin simasında canlandırılan xalqla və şairin özünün lirik "mən"i ilə qarşılaşırıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, şairin "Təbrizim" müraciəti daha ümumi mənə kəsb edərək bütövlükdə Cənubi Azərbaycan obrazını yaradır.

Şagirdlərə aydınlaşdırmaq lazımdır ki, "Təbrizim" şeirindən sonra yaranan əsərlərində S.Rüstəm Cənubi Azərbaycanın dərdlərini, ümumiyyətlə, vətənin, xalqın dərdləri kimi ümumləşdirmiş, bu mövzuda bir sıra gözəl bədii nümunələr yarada bilmişdir. Təbrizə bir növ müraciətlə deyilir: "Səttar xanın yolundan dönmə. Dalğalan, alovlan, bir daha sönmə, Təbrizim!" Burada mərdlərin sayı yüzlərlə-minlərlədir, onlar babalardan öyüdlər alır və azadlıq uğrunda mübarizəyə can atırlar.

*Ağlasan,-ağlaram, gülsən,-güləram,
Yaşasan,-yaşaram, ölsən,-öləram,
Varımı səninlə yarı böləram...
Gəl bir də üzündən öpüm, Təbrizim!
Başına gül-çiçək səpim, Təbrizim!*

Bu misralarda şair bənzətmə yolu ilə göstərir ki, Təbriz ağlasa, o da ağlayar. Təbriz gülsə, o da gülər. Yaşasa, yaşayar, ölsə, ölər. Bu təkrirlərdə şair parçalanmış böyük bir xalqın ruhunun bütövlüyünü göstərməyə nail olmuşdur.

*Nədir o mənalı dərin baxışlar?
Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?...*
*Yetim tək boynunu burma, Təbrizim!
Məlul-məlul baxıb durma, Təbrizim!*

Şeir in bu bəndində elə bil şəhər mənalı baxışlarla ona baxır. Bədii suallar əsərə rəvnaqlıq gətirir. İkinci misradakı "gözlərindəki yağış" ifadəsində həm bənzətmə, həm də bədii sual yaradılıb. Şair ürək ağrısıyla deyir ki, yetim tək durma. Məlul-məlul baxma. Təbriz Şimali Azərbaycandan gələnlərə qardaş deyir. Onları rıqqətə gətirir. Bu bənddə incə, lirik boyalarla ifadə olunan ən yüksək ideya vətən məhəbbətidir. Şair ilq, zərif, kövrək bir lirik təhkiyədə vətənin emosional obrazını yaratmağa, uzun illərin həsrətindən sonra baş tutan görüşün doğurduğu bəxtiyarlığın sevincini əks etdirməyə nail olmuşdur!

*Sənin çiçəyinə, gülünə qurban,
Mənə qardaş deyən dilinə qurban.
Vətəninə qurban, elinə qurban!
Baxdıqca hüsninə doymayır gözüüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!*

Bu səmimi intonasiya şairin məhəbbətini də, sevincini də layiqincə ifadə etmişdir. Hazırda Cənubi Azərbaycan həsrətilə yanıb-yaxılan xalqımızın ağrılarına Qarabağ dərdi də əlavə olunmuşdur. Müstəqil respublikamızın iqtisadi, elmi, siyasi, hərbi potensialının gündən-günə sürətlə inkişaf etməsi, xalqımızın "Vahid Azərbaycan" ideyasının qüvvətlənməsi, gənc nəslin mübarizlik, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ruhda tərbiyəsinin daha da güclənməsi ümid verir ki, xalqımız yaxın gələcəkdə itirilmiş torpaqlarımızı geri qaytaracaq, düşmən tapdığı altında olan Qarabağ torpaqları azad olunacaq və ikiyə parçalanmış Vətən torpağı və xalqımızın bütövlüyü təmin ediləcəkdir.

1940-1950-Cİ İLLƏRDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA DİL MÜHİTİ

Xatirə ABDULLAYEVA,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Cənubda Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsində yoxluğu, təhsilin, tədrisin fars dilində aparılması Cənub şairlərinə Şimal dil xüsusiyyətlərini mənimsəmək imkanı yaratmırdı. Belə halda onların söykənəcəyi nəsil-dən-nəslə ötürülən xalq danışığı dili – dialektlər idi. Bu rolunu isə öz üzərinə götürən Təbriz dialekti idi. Elə bu səbəbdəndir ki, «İran ərazisindəki dialektlərimizi ədəbi norma kimi qəbul edirlər» (6, s. 100). Fərqlilik özünü funksional üsulların fəaliyyətində də göstərir. Əgər XIX əsrin I yarısına qədər Azərbaycan ədəbi dili həm Şimal, həm də Cənubda klassik - kitab və folklor - danışığı üslubunun fəaliyyəti çərçivəsində öz inkişafını davam etdirirdisə, sonralar Şimalda milli mətbuatın əsasının qoyulması ilə publisist üslubun yaranması, tarixi-müqayisəli metodun kəşfi və bu kəşflə Azərbaycanda elmi-dilçilik mühitinin formalaşması ilə elmi üslubun, eləcə də rəsmi-epistoluar üslubun və s. fəallığı artır. Dil normasındakı kütləviləşmə müəyyən hədd qazanır. Hər bir sahədə inkişaf yüksələn bir tempə müşayət olunur. Cənub isə bu inkişafdan kifayət qədər geri qalır, bu inkişafı ayaqlaşdı bilmir. Bu, XX əsrin əvvəllərində də belə idi. Düzdür, İran İslam inqilabından sonra Cənubda mütərəqqi fikirli yazıçıların birlikləri yaranır. «Günəş», «Ülkər» kimi mətbu orqanlar fəaliyyət göstərir. Beləliklə, nisbətən dəyişmə, oyanış hiss olunur. Bu oyanış digər qəzet və jurnalların nəşri ilə daha da güclənir. «Xalq sözü», «Odlar yurdu», «Araz», «Yoldaş», «Koroğlu», «Birlik», «Varlıq», «Çənlibel» və s. buna canlı sübutdur (1, s. 27). Ümumiyyətlə, «1941-ci ilin oktyabrından 1945-ci ilin sentyabrına qədər Güney Azərbaycanda 4 il müddətində 21 adda qəzet nəşr edilmişdi» (10, s. 34). Amma uzunömürlülük yalnız və yalnız «Varlıq» jurnalının adı ilə bağlıdır. Elə bu səbəbdən də Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin inkişafına «Varlıq» qədər təsir edən ikinci bir mətbu orqan ola bilməz. Bu təsirdən çıxış edən N.Xudiyev yazır: «Varlıq» Cənubi Azərbaycanlıların milli-etnik varlığının, mövcudluğunun nümunəsi kimi başqar ideyalarının, ədəbiyyat və mədəniyyətin, tarixin, dilin ən seçmə nümunələrini çap edib yaymaqla məşğuldur» (7, s. 264).

Təbii ki, azərbaycanca dil materialı artdıqca ədəbi dil norması təkmilləşməyə, nizamlanmağa, sabitləşməyə ehtiyac duyurdu. Bu isə yalnız və yalnız fars dilinin məngənəsindən qopmaq və Şimal dil mühitinə yaxınlaşmaqla mümkün ola bilərdi. Fikrimizcə, mütərəqqi dünyagörüşünə malik yazıçılar birliyi buna nail ola bildi və beləliklə, Cənub dil mühitində Şimal dil mühitinin elementləri görünməyə başladı. Bu yaxınlaşmanı təmin edən isə sərhədlərin açılması, gediş-gəlişin artması, ziyalı əlaqələrinin yaranması və güclənməsi, Cənubda Şimal şairlərinin və yazıçılarından nümunələrin çap edilməsi və s. məsələlər idi. Şimal dil mühitinin içinə düşmə, orada yaşayan söz sənətkarları ilə o mühiti paylaşma isə Cənubdan fərqli dil xüsusiyyətlərini əks etməni daha da sürətləndirirdi. Sürətlənməni təmin edənlərin bir qrupu isə doğma torpaqlarından didərgin düşmüş mühacir şairlər idi. Amma bu yaxınlaşma

reallaşmağa doğru istiqamətlənsə də, müxtəlif dil normaları üzrə Şimal-Cənub fərqliliyi də fakt olaraq meydana çıxır. Bu da təbii, çünki Cənub mühitini paylaşanlar tamamilə fars dilinin əhatəsindən çıxı bilməzdilər. Ən çox dəyişkənlik leksik normada özünü göstərir. Fərqlilik sıralanmasında II yeri fonetik norma tutur. Bu normadakı dil xüsusiyyətləri – bir çox əvəzlənmələr, səs keçidləri (ğ>q, y>g, q>x, söz ortası və sonunda [j], [p] samitlərinin düşümü, mənsubiyyət şəkilçisindən çonra bitişdirici [n] samitin [v] samitinə keçidi (qapuva)... və s. məsələlər müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün (Şimal nəzərdə tutulur) yaddır. Həmin fonoformalar müvafiq olaraq bizim dialekt faktlarımıza uyğun gəlir.

Təbii ki, Şimala yaxınlaşma istiqamətində Cənubda fonetik-orfoqrafik normanın sabitləşməsi və sistemləşdirilməsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsas məqsəd Cənubda fəaliyyət göstərən ərəb qrafikasının asanlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Elə bu məqsədlə də hər bir saiti yazıda ifadə edən qrafik işarələr fərqləndirilərək onlara xüsusi formalar verilmişdir. Bu dəyişkənliyi əsasən diakritik işarələr hesabına əldə etmişlər. Daha dəqiq ifadə etsək, doktor C.Heyətın rəhbərliyi ilə dəfələrlə keçirilən orfoqrafiya seminarları əsasında, «Türk dili yazı kursları» hazırlanıb xalqın istifadəsinə verilmişdir.

Bu və bu kimi bir çox məsələlər əslində yazı dilində mövcud olan ərəb qra-fikasına məxsus fonetik normadan uzaqlaşmanı, oxu vərdişlərini asanlaşdırmanı, həmçinin anlaşmanı, həmçinin Şimala yaxınlaşmanı təmin edir. Amma yenə də deyirik ki, bu, Şimala yaxınlaşmaya bir cəhddir. Bu cəhdlər müəyyən qədər öz müsbət nəticəsini versə də, nə qədər ki, Cənubda ərəb qrafikası üzərində köklənən türk yazısı fəaliyyətdədir, deməli, fonetik normanın tam mənası ilə paralelləşməsindən (Şimal-Cənub nəzərdə tutulur) söhbət gedə bilməz.

Tarixən Cənub şairlərinin sələflərinin də dilində bəzi dil faktlarının oturaqlığı hamıya bəllidir. XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Heyran xanımın, həmin əsrin sonlarında yaşayıb-yaradan Xalxalının yaradıcılığı, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən M.Möcüzün əsərlərinə müraciət fikrimizi təsdiq edər.

→ Felin indiki zamanının –i⁴şəkilçisi ilə ifadə olunması:

Heyran xanımın: Hicri-dilbər *öldürü* axır məni sən rəhm elə, Xəncərin çək, qətlimi mərdanə eylə, ey həkim (2, s. 72) — beytində indiki zamanın –i⁴şəkilçisinin bir variantı ilə (– ü) ifadəsini canlı şəkildə görürük.

Biz Xalxalının şeir nümunələri əsasında bir mübahisəli fakta da öz münasibətimizi bildirmək istəyirik: Yatdım yolunda bəlkə niganım dönüb baxa, Ömrüm kimi gəlib *keçiri*, *dayanmırı* (2, s. 98). Fikrimizcə, bu nümunədə verilmiş *keçiri*, *dayanmırı* (eləcə də digər nümunələrdə: *usanmırı*, *daldalanmırı*, *yannırı*, *qanmırı*, *oyanmırı*, *inanmırı*, *utanmırı* – 2, s. 98) leksik vahidlərində işlənmiş –i⁴şəkilçisi indiki zamanın Cənub forması deyil, yəni bu şəkilçi morfem indiki zamanın morfoloji göstəricisi kimi qəbul edilə bilməz. Biri təsdiq, ikincisi isə inkarda olan fel nümunələrində indiki zamanın morfoloji əlaməti açıq – aydın görünür:

keç + ir + i;

dayan + m + ır +ı

Hər iki hala Kərkük dialektində də rast gəlirik: Ağə bağınnan su *bağışlırı*. Allah dağına görə qar *yağdırı*. At almadan axur *yapırı* (2, s. 148).

Qeydə aldığımız variant bu gün də cənubluların dilində yaşamaqdadır: Bax, bu cür *yanırı*; Mif *diyiri*; Vəli, bi zaidir *ohiri* (İTV-nin 20 mart 2008-ci il

tarixli «Körpü» verilişində Qulamrza Səbri Təbrizinin dediklərindən). Amma bu, bəzən indiki zaman şəkilçisi kimi qəbul edilir. Bizcə, həmin şəkilçi morphem şəxs sonluqlarından biridir. Yəni əvəzliyin qramm matikləşərək şəxs sonluğu yerində işlənməsinə bir nümunədir.

Mən gəlirmən → Mən gəlirəm
Sən gəliрсən → Sən gəlirsən
Biz gəlirbiz → Biz gəlirik
Siz gəliрсiz → Siz gəliрсiz // Siz gəliрсiniz — inkişaf xətti bir daha

sübut edir ki, şəxs əvəzliləri tarixən qrammatikləşərək şəxs şəkilçiləri yerində işlənilib. Mübahisəli məsələ III şəxslə bağlıdır. Tarixən *ol gəlirol* formasına rast gəlinməyə də, H.Mirzazadəyə görə, Azərbaycan dilində çoxhecalı sözlərin sonunda *o(l)* səslisi gələ bilmədiyindən zaman keçdikcə *o(l)* səslisi *u* ilə əvəz edilmişdir, yəni birinciden fərqli olaraq *o(l) gəliro(l)* kimi işlənməmişdir (8, s. 246-247) [o] → [u]. Bu gün Quba dialektində III şəxs əvəzliyinin, eləcə də işarə əvəzliyinin *u* şəklində təzahürü də (*u gitti*) buna canlı nümunədir. Nəzərə alsaq ki, III şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçisi də -¹ şəkilçisi ilə ifadə olunur (onun dəftəri), deməli, fikrimiz bir daha təsdiqlənər. Bizcə, həqiqət budur ki, Xalxalı yaradıcılığına istinadən təqdim etdiyimiz nümunələrdə -¹ morfoloji əlaməti indiki zaman şəkilçisi deyil, şəxs əvəzliyinin qrammatikləşərək III şəxs təkdə şəxs sonluğu yerində işlənməsidir. Yəni bu qədim şəxs şəkilçisidir ki, klassiklərimizin dilində öz tarixi izini yaşatmaqda davam edir. Kərkük dialektindən gətirdiyimiz *bağışlı* (bağışlı // la + r + i), *yapırı* (yap + ır + i) nümunələrindəki -¹ şəkilçisi də III şəxsin şəxs sonluğu olduğu halda, *yağdırı* (yağ + dır + i) sözündəki -¹ şəkilçi morfemi indiki zaman şəkilçisidir. Onu da açıqlayaq ki, Cənubi Azərbaycanda indiki zaman şəkilçisinin tərkibindəki [r] titrək sonor samitinin düşümü və onun -¹ şəkilçisi ilə realizəsi mühacir Cənub sairələrinin dili üçün xarakterik deyil. Ümumiyyətlə, bu fakt qeydə alınır.

→ Mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanması zamanı yönlük və təsirlik hallarda bitişdirici [n] samitinin [v] samitinə keçidi.

Bu, Cənubi Azərbaycanda normadır, tarixən də belə olub, indi də belədir: Hərgiz demirəm mən sənə *siqaruvu* yandır, Çək küçəvi-bazarıda, mahiyyətin andır (MM, 3, s. 84); Bağla *bölvə* qeyrəti, namusu, həyanı, Sat qəddərəni, hacəti neylərsən əmoğlu? (MM, 3, s. 85); Al *haqquvu* zəmanədə yalvarma zalimə (B, 16, s. 33); Haçan sənə görə billəm *Qol boynuva* sala billəm (Ş, 17, s. 76); Bu dediyim sözləri Dinləyib *könlüvə* yaz (S, 4, s. 286). Bir məsələni də vurğulamaq yerinə düşər ki, əslində diqqətə çatdırmaq istədiyimiz bu faktlar həm fonetik, həm də qrammatik normaya aid edilə bilər. Yəni bir səsə başqa bir səsə əvəz olunması, hansısa bir səsə düşümü və s. əlbəttə ki, fonetik normanın materialıdır. Amma indiki zaman şəkilçisinin -¹ şəklində təzahürü, təsirlik halda -¹ şəkilçisinin II şəxsdə (v)¹ şəklində ifadəsi (yəni şəkilçi daxilində n>v əvəzlənməsi) həm də qrammatik normanı reallaşdıran xüsusiyyətlərdir.

→ Bütün bunlarla yanaşı, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən leksik vahidlərdə təsirlik hal şəkilçisinin ixtisarı: Yənə gövərdi ot, sarı gül açdı. *Yükün* çatdı, zaman gecəyən qaçdı; *İldönümün* tutan yoxdu, Yoxdur sənə yada salan; Məktəblərdə ana *dilin* Oxutduran ustad yoxdur (HS, 4, s. 78, 82, 83); Sonra da qardaşımın *Adın* qoydular Araz; Əlbir olub döyüdü Yıxdı zülmün *binasını*; Əsarətdən qurtardı Doğma Vətən *torpağın*; Dağıtdı xanın, bəyin Qara *hakimiyyətin*. İftixarla yaratdı Sovet *cumhuriyyətin* (S, 4, s. 286); Soyuq əllər ilə

aça bilmərik Gələcək günlərin *qapısını*. Soyuq əllər ilə çala bilmərik Günlərin *sazında zəfər mahmısını* (ON, 5, s. 243).

→ Felin indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarının -r şəkilçisi ilə ifadəsi:

a) İndiki zaman: Quran *oxuram* sübhədən axşama kimi mən (MM, 3, c.

84).

b) Gələcək zaman: Amma sənə *söylər* bunu bu bəndeyi-nazim (MM, 3, s.84).

→ Felin əmr şəklində II şəxs təkdə -gılən şəkilçisi ilə işlənməsi: Milyonlar ton kükürd çəkib *səkgilan*, Karxanadan elə kibrit *tökgilan*; Elə kəskin pıçaqlar *yongılan* ki, Yırta bilsin zülmün çirkin ürəgin! (ON, 5, s. 244).

Bütün bunlar, təbii ki, Cənub dil normasının aparıcı xüsusiyyətləridir. Bu, özünü mətbuat səhifələrində də göstərir. Amma Cənubda nəşr olunan mətbu orqanlarının səhifələrində Şimal dil normasının elementləri də özünü qabarıq şəkildə əks etdirməkdədir. Təkcə uyğunlaşmanı deyil, fərqliliyi də təzahürü bu qəzet və jurnallarda qeydə alınmaqdadır. Nəşr olunduğu gündən bu günə qədər dilə daha çox təsir gücü ilə öyünə biləcək «Varlıq» jurnalının əvvəlki nömrələrində Cənub – Şimal normaları ilə bağlı daha çox fərqlilik nümayiş edilirdisə, zaman keçdikcə uyğunlaşmaya meyilliliyin şahidi olurdu. «Varlıq»ın ayrı-ayrı illərdə çap olunmuş nömrələrindən götürülmüş mətn parçaları üzrə araşdırma-fikrimizin təsdiqinə rəvac verir: «Müddətdir, xarici radio və mətbuat Şimali Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayəti barəsində bir *miqdar mətaib müntəşir edib* ermənilərin bir *moriddə* istəklərin ki, gərək bu vilayət Azərbaycan cümhuriyyətindən ayrılıb Ermənistan cümhuriyyətinə tabe olsun, *mənəks* edirlər. Amerika və ingilis radio verilişləri də erməniləri haqlı bilib, belə iddia edirlər ki, guya Stalin hökuməti zamanı Dağlıq Qarabağ vilayəti Ermənistandan ayrılıb Azərbaycana verilmişdir. Demək lazımdır ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayəti 1923-cü il iyulun 7-də təsis olunub. Məlumdur ki, bu tarixdə *hənuz* Lenin *hal-həyatda* olub, Sovet hökuməti onun nəzəri altında idarə olunurdu. Erməni xalqı bu vilayətdə ermənilərin əksəriyyətdə olduqlarını *ünvan tutaraq* Ermənistana birləşmələrin irəli sürmüşlər. Halbuki uzaq keçmişlərin tarixi sənədləri bu vilayətin həmişə Azərbaycana mənsub olduğunu bildirir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu *iddə* Oktyabr inqilabı zamanı daşnakların irəli sürdüyü «böyük Ermənistan təşkili» müddəaları ilə uyğun gəlir» (6, s. 107); «Bu kitab *profсор* Rəşid Gənc tərəfindən beş il çalışmanın nəticəsi olaraq hazırlanmış və 1974-də doktorluq *tezi* kimi təqdim edilmiş və 1997-də *türk kültür araşdırma institüsü* tərəfindən çap və nəşr edilmişdir» (11, s. 3); «Mən Həmid Natiqi ilə 57 ildən çoxdur ki, dost *həm də* çox yaxın, eyni fikir və əqidəli, *həm də həmsəngər* olmuşam. O zaman o, hüquq fakültəsini bitirmişdi. Mən də tibb *fakültəsinə* gəldim. O sıralarda (1321) atam, doktor İbrahim Bərzgər və bir neçə Azərbaycan *ricaliylə* (şəxsiyyətləri ilə) Tehranda Azərbaycan cəmiyyətini qurmuşdu» (12, s. 3); «Bildiyiniz kimi bugünkü yığıncaq görkəmli alim, *araşdırıcı*, yazıçı və şairimiz ustad Əziz Möhsinini *ağırlamaq* və əzizləmək üçün «Varlıq» *dərgisi* və Sabir *dərnəgi* tərəfindən təşkil edilmişdir. Çox istədim ki, belə gözəl bir yığıncaqda şəxsən hazır olub və əziz dostum və əziz həmkarım barədə ürək sözlərimi sizlərə çatdırım və digər dostlarımızın da ustad Möhsini haqqında söyləyəcəkləri gözəl sözləri eşidəm» (13, s. 59); «Zamanın əlindən tutmaq yalnız içiboş bir ibarə *degil*, cürətlə deyə bilərəm ki, bu kiçik həcmli kitabda sənətin, hünərin.

ədəbiyyatın, şeirin haqiqi mənası, dərin möhtüası böyük dərəcə və məharətlə qələmə alınmışdır" (14, s. 78).

Verilmiş mətn parçalarındakı bir çox elementlər Cənub dil mühitinin aparıcı dil xüsusiyyətləridir. Bu mənlərdə çox güclü şəkildə qeydə alınan >ə əvəzlənməsi və bağlayıcısının bəzən artıq işlənərək «vergübün» (.), yaxud da nöqtənin (.) funksiyası və vəzifəsini yerinə yetirməsi, Şimalda təkrarlanan tabesizlik bağlayıcılarının (*həm, həm də*) Cənubda ilkin variantsız şəkildə işlənməsi (*həm də, həm də*), «məlumat» əvəzinə *matəib*, «məşr edib» əvəzinə *müntəşir edib*, «məqsəd» əvəzinə *mərid*, «əks» əvəzinə *mənəks*, «məna» əvəzinə *möhtüa*, «bərabər» (eyni fikirli) əvəzinə *həmsəngər*, «şəxsiyyət» əvəzinə *ricəl* leksik vahidlərinin işlənməsi buna canlı sübutdur. Bu da diqqətdən yayınmadı ki, ilk nömrələri ilə son nömrələri arasındakı müqayisələr məhz «Varlıq»ın Türkiyə türkcəsinə yaxınlaşmasını özündə ehtiva edir. *Jurnal, əzizləmək* (qonaq etmək), *professor, mədəniyyət, tədqiqatçı, institut(u), tərəf, tezis* sözlərinin müvafiq olaraq, *dərgi, ağırlamaq, profsör, kültür, araştırmacı, enstitüsü, taraf, tez* şəklində ifadəsi fikrimizi təsdiq edir. Hətta dilimizdə işlək olan bəzi Avropa məşəli sözlərin belə Türkiyə türkcəsinin qrammatik quruluşunda təqdimi də göz qabağındadır (*tez, profsör, kültür, enstitüsü*). Zənnimizcə, bu, «Varlıq»la əməkdaşlıq edənlərin əksəriyyətinin Türkiyədə təhsil alması ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, yenə də təhsil, tədris prosesləri birbaşa dilə təsir edərək özünün real nəticəsini verir. Amma hər halda Cənub dil normasından çıxma və Şimal dil normasına ümumi yaxınlıq da özünü kifayət qədər hiss etdirir.

Mühacir ərəb ədəbiyyatının öndə gedən qələm sahiblərindən Cubran Xəlil Cubran, Əmin – ər – Reyhani və Mixail Nuayme kimi söz ustalarının həyat və yaradıcılığını tədqiqat obyektinə çevirən görkəmli ərəbşünas alim Aida xanım İmanquliyeva yazır: «Arap ədəbiyyatını aktiv şəkildə yabançı ölkə ədəbiyyatlarının deneyimi ilə ilişkiləndirmək suretiylə yeniləmək görevi, «Şurie – Amerika Okulu»nun öndə gələn təmsilçilərinin ühdəsinə kaldı» (15, s. 5). Aida xanımın fikirlərindən də göründüyü kimi, mühacirət həyatı keçirən ustadlar məskunlaşdığı ölkələrdə öz doğma ərəb ədəbiyyatı ilə yabançı ölkə ədəbiyyatı arasında əlaqə yaratmağa cəhd göstərirdilər. Bu təbiidir. Amma mühacir Cənubi Azərbaycan şairləri əcnəbi mühitə düşməmişdilər. Sadəcə olaraq, uzun müddət yaşadıkları, fəaliyyət göstərdikləri doğma bir mühitdən ayrılıb Şimal mühitinə təşrif gətirmişdilər. Siyasi tələblər üzündən Şimala üz tutan sənətkarlar əslində Şimal – Cənub əlaqələnməsinin başlanğıcını qoydular, öz əsərlərində Cənub-Şimal elementlərinin paralelliyini yaratdılar. Çünki yeni mühitə onlar «əliboş» gəlməmişdilər, konkretləşdirsək, yaddaşlarında bərkியən, formalaşan Cənub elementlərini də bu mühitə gətirmişdilər. Bu şairlər (təkcə bu şairlər deyil, bütün Cənubi Azərbaycan yazarları, ziyalıları, bütövlükdə bütün Cənub əhli (təbii ki, azərbaycanlılar nəzərdə tutulur) İranda güclü təsir əhatəsində idilər. Bu təsir isə əsasən üç istiqamətdən gəlirdi: 1. İctimai-siyasi mühit; 2. Yad dil əhatəsi; 3. Maarif, təhsil və tədris prosesi.

İstiqamətlənmə müxtəlif olsa da, mənbə eynidir. Yəni əslində «yad», «əcnəbi», «yabançı» leksik vahidlərinin daşdığı semantik yük bu ayrılan istiqamətləri həm də birləşdirir: yad dövlətin ərazisindəki ictimai mühit, yad dil əhatəsi, yad dildə təhsiləmə və yad dildəki tədris prosesi. Bu kimi təsirlərin məngənəsindən qopma və Şimala istiqamətlənmə ilk vaxtlar istər-istəməz Cənuba məxsusluğun qorunması ilə realizə olunurdusa, get-gedə Şimala uyğunlaşma istiqamətinə qədəm qoyulması və bu mühitin daşıyıcı elementlərinin əxz edilməsi ilə xarakterizə edilir. Bu da mühacir Cənubi

Azərbaycan şairlərindən olan Ə.Tudə, S.Tahir, B.Azəroğlu, M.Gülgün, H.Billuri kimi şairlərin dilində özünün geniş əhatə istiqamətlərini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar... Bakı, "Elm", 1990.
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, I cild. Bakı, "Elm", 1981.
3. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, II cild. Bakı, "Elm", 1983.
4. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, III cild. Bakı, "Elm", 1988.
5. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, IV cild. Bakı, "Elm", 1994.
6. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub normaları /T.İ.Hacıyev, Ə.Quliyev, N.Cəfərov. "Azərbaycan dili", IX sinif üçün dərslik. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2000, s. 100-109.
7. Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2003.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, "Azərbaycan tədris-pedaqoji ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 1962.
9. Paşayev Q. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, "Elm", 2003.
10. Rəhimli Ə. Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət. Bakı, MEQA, 2003.
11. "Varlıq", № 112(1), 1378.
12. "Varlıq", № 113(2), 1378.
13. "Varlıq", № 129(2), 1382.
14. "Varlıq", № 133(2), 1383.
15. İmanquliyeva A. Modern arap ədəbiyyatının usta kəmələri. İstanbul, LQ Kültür Sənət Yayıncılıq, 2007.
16. Biriya M. Ürək sözü. Bakı, "Azərnaşr", 1944.
17. Şəhriyar. Divani-türki /Tərtib edən Ə.Fəridir/. Bakı, "Sabah", 1993.

РЕЗЮМЕ

ЯЗЫКОВАЯ СРЕДА В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В 1940-1950-Х ГОДАХ

В статье исследуются специфические особенности языковой среды в Южном Азербайджане в 1940-1950 гг.

SUMMARY

THE LANGUAGE ENVIRONMENT IN SOUTH
AZERBAIJAN IN 1940-1950'S

In article specific features of the language environment in Southern Azerbaijan in 1940-1950 are investigated.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalımızdır.

Redaksiya.

NOBEL MÜKAFATI LAUREATI ALBERT KAMYUNUN “YAD” POVESTİ VƏ YA BİGANƏLİK FACİƏSİ

Oqtay ABBASOV,
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Müstəqillik, Nobel mükafatı, biganəlik, faciə, Albert Kamyu, “Yad”.

Müstəqilliyimiz həm də bütövlükdə inkişafı ləngidən bir çox qadağaların aradan qaldırılmasına imkan yaratdı. İdeoloji-siyasi ölçülərə uyğun gəlməyən nə vadsa istisnasız olaraq hamısının qarşısında keçilməz sədlər dayanırdı. İnsanların dünyada gedən proseslərdən az-çox xəbərdar ola bilmək üçün, qanuni və ya qanunsuz, müxtəlif vasitələrdən istifadə etmələri, “Azadlıq”a qulaq asmaq məqsədilə saatlarla radionun qarşısında dayanmaları bu qadağalara marağı daha da artırırdı.

Cüzi məlumatlar əldə etmək mümkün olsa da, bütövlükdə sovet sərhədlərindən kənarlarda nə baş verdiyini, hansı proseslərin getdiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmurdu. Bədii ədəbiyyata qoyulmuş yasaq daha amansız idi. Ədəbiyyata nəzarətin “baş süzgəcindən keçməyən” hər hansı əsərin əldə olunması möcüzəyə bərabər sayılırdı. Demək olmaz ki, sovet ideologiyasının qəlibinə sığmayan əsərlərdən heç kəsin xəbəri yox idi. Yox, var idi. Belə əsərlər gizli qriflərlə çap olunur, ideologiyanı müəyyənləşdirən məhdud dairələrdə oxunur, müzakirə edilirdi. Amma danışıqsız əməl olunması bir şərtlə: belə əsərlərdən “kütlə” xəbər tutmamalı idi!

Bütün bunlar təkcə hansısa informasiyaların məhdudlaşdırılması kimi qəbul edilə bilməz. Ədəbiyyata qoyulmuş yasaqlar həm oxucuların, həm də peşəkarların dünyada baş verən ədəbi hadisələrdən, proseslərdən uzaqlaşdırılması, nəticədə bədii yaradıcılığa öz təsirini göstərməsi deməkdir. Ötən əsrdən başlayaraq sevilmə-sevilmə oxunan Robin Şarma (1), Paulo Koelbo (2), Corc Oruell (3), Albert Kamyu (4) kimi bir çox dillərə tərcümə olunmuş şöhrətli yazıçılar Azərbaycan oxucusuna əsasən, məhz müstəqillik illərində təqdim olunmuşdur. Müəyyən qüsurlara baxmayaraq tərcümələrin orijinaldan edilməsi əsərlərin ilkin ruhunun oxucuya daha dəqiq çatdırılmasına imkan vermiş, mətnin əsas ideyasının qavranılmasını yaxşılaşdırmışdır. Bu, birinci cəhət. Digər tərəfdən, bu müvafiq ali məktəblərdə xarici ölkələrin ədəbiyyatının öyrədilməsinə, elmi-tədqiqat müəssisələrində, kafedralarda bu sahədə araşdırmaların genişləndirilməsinə yol açmışdır. Ali təhsil ocaqlarının humanitar ixtisaslar verən fakültələrində

dünyanı sarsıdan əsərlərin, Nobel mükafatı laureatlarının həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsinə xüsusi önəm verilir. Tələbələr belə şəxsiyyətlərin yaradıcılığına olan maraqları, seçmə kurs kimi müəyyənləşdirilmiş fənlər içərisindən məhz ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçılarına üstünlük vermələri də diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar jurnalımızda həmin problemlə bağlı materialların dərc olunmasını zərurətə çevirmişdir. Məhz bu məqsədlə Albert Kamyunun “Yad” povesti üzərində dayanırıq.

A.Kamyu 1913-cü ildə Əlcəzairin Mondovi şəhərində anadan olmuşdur. Yaradıcılığının şöhrəti ilə müqayisədə çox da uzun olmayan bir ömür sürüb-47 il yaşayıb: 1960- cı ildə avtomobil qəzasında dünyasını dəyişib. Yaşadığı illərdə müxtəlif sahələrdə çalışsa da, özünü bədii yaradıcılıqda tapıb. “Vəbə”, “Süqut”, “Kaliqula” “Anlaşılmazlıq” “Mühasirə vəziyyəti” “Ədalətlilər” kimi milyonlarla oxucusu olan əsərlərin müəllifidir. 1957-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülüb. Bu mükafatla “insan vicdanının həlledici rolunu aşkara çıxarmaq istiqamətində ədəbiyyata verdiyi mühüm töhfələrə görə” təltif edilib (8). Hələ sağlığında A.Kamyu “Avropanın vicdanı” kimi şərəfli bir titul qazanıb. Yazıçının həyat prinsipi onun yaradıcılığının məqsədilə bağlı fikirlərində öz əksini qabarıq şəkildə tapıb. Bu prinsipi bir cümlə ilə belə ifadə etmək olar: bütün yaradıcı fəaliyyətin ana xətti “ağ yalandan qaçmaq və zülmə qarşı mübarizə aparmaqdır!”(8). Albert Kamyunun Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və nəşr edilmiş ilk əsəri “Yad” povestidir.

Azərbaycan dilinə Əlisa Nicat tərəfindən tərcümə edilmiş “Yad” povestinin mövzusu ilk baxışda olduqca sadə görünür. Məhz ilk baxışda bu, belədir. Əslində insan yaranandan bu günə qədər həmişə təzə-tər qalan bir sual povestin sətrəli mənasının əsas ideyasını təşkil edir: dünyanın varlığına nə vaxt, hansı halda son qoyula bilər? A. Kamyu dolayısı yolla qoyulmuş bu suala dolayısı yolla da cavab verir, yüksək bədii ustalıqla oxucunun yönünü həmin sualın cavabını tapmağa istiqamətləndirir.

Əsərdə təsvir olunan hadisələr çox da böyük olmayan zaman kəsiyində baş verir; yazıçı məharətlə povestin elə ilk səhifələrində əsas ideya üçün baza, bünövrə yaradır. Baş qəhrəman anasının ölüm xəbərini alır. Ana haradadır ki, oğlu bu ölümün şahidi yox, məhz xəbərini alanıdır? Yazıçı zərgər dəqiqliyi ilə hadisələrin baş verəcəyi hədd xəttini çızır. Övlad anasının dünyaya əbədi göz yumduğu məkana gəlir. Yox, ana digər övladının yanında, başqa doğmalarının əhatəsində can verməyib. Ana yeganə övladının onu gətirib “təhvil” verdiyi ahıllar evində bu dünya ilə vidalaşıb. Oğul da ana ilə son dəfə görüşmək üçün bu evə başqalarının verdiyi xəbərdən sonra gəlir.

Hadisələr əsas “qəhrəmanın” dili ilə söylənir: “Saat iki avtobusu ilə yola düşdüm. Bərk isti idi. Həmişəki kimi Selestin restoranında nahar etdim”. Diqqət! Yazıçı əsərin labirintlərindən keçməkdə köməkçi ola biləcək açarın harada gizləndiyini bir cümlə ilə oxucuya çatdırır: “Orada mənə başsağlığı verdilər. Selest isə “ adamın birçə anası olur (bu və bundan sonrakı seçdirmələr bizimdir. – O. A.), dedi” (4, s. 7).

Sonrakı yaxın hadisələr sakit, əsəbilikdən çox-çox uzaq bir tonla təsvir olunur. Dəfn minlərlə digər dəfnlər kimi həyata keçirilir. Amma yazıçı uzaq məqsədini də yaddan çıxarmır: diqqəti adi, lakin sonradan qabardılacaq detallara yönəldir: "O, (dalandar.-O.A.) tabula tərəf addımladı, ancaq mən onu saxladım.

-Baxmaq istəyirsiniz?- soruşdu.

-Yox.- dedim..." (4, s. 11).

Bütün insanlar kimi oxucular arasında da diqqətsizləri var- elə bil yazıçı bunu xəyalında götür-qoy edərək nəzərdə tutduğu detallı bir qədər tündləşdirir: Ana ilə vidalaşan övlad sakitdir, sanki ömründə heç vaxt kədərəlməyib. "Qəfildən mənə elə gəldi ki, onlar bura mənə mühakimə etmək üçün yığışblar". Yaxud: "Az keçmiş qadmlardan biri ağıladı. O, ... ağlayır, hərdən də hıçqırırdı; adama elə gəlirdi ki, heç vaxt səsini kəsməyəcək" (4, s. 15).

Bunlar gəlişigözəl sözlər deyil, yazıçının bilərəkdən və ya şüuraltı nidanın hökmü ilə bədii həllin tapılmasına yönəltdiyi priyomlardır, təsirli tərzlərdir. Povesti oxumaqda davam etdikcə, təkcə əsərin qəhrəmanı deyil, bu qəhrəmanın yaradıcısı olan böyük yazıçı da diqqətli oxucu ilə sətirbəsətr irəliləyir, onu *biganə* insanla təkbətək qalmaqdan mühafizə edir. "Biganə" sözü təsadüfən seçdirilməyib. Yazıçı bu sözün ifadə etdiyi mənə ilə "əsas" qəhrəmanın xarakterinin necə uzlaşdığını, üst-üstə düşdüyünü əsər boyu anbaan diqqətə çatdırır. Belə bir nəticə öz-özünə formalaşır: çətinli biganə olmaqdır. Oldunsa, əlindən bütün pisliliklər gələr və etdiyin pislilikləri etinasız şəkildə seyr edə bilərsən: ananı ahıllar evinə qoymaq da, onu soyuqqanlıqla, az da olsa kədər hissi keçirmədən torpağa tapşırmaq da adıləşər. Biganəlik "... öz ardınca başqa-başqa qətl hadisələrini də dartıb gətirir, sanki zəncirvari reaksiya kimi nəsilədən nəsilə keçir" (7, s. 239). Soyuqqanlıqla güllələdiyin adamın cəsədinə, hər ehtimala qarşı, bir neçə güllə çaxmaq da sonradan səni təəssüfləndirməyən bir hadisə kimi şüurunun qaranlıq qatlarına keçər...

Povestin şirinliyinin, cəzbediciliyinin, dünyada ən çox oxunan əsərlərdən birinə çevrilməsinin səbəbləri içərisində bu daha qabarıq hiss olunur: həyat realizminə (uzun illər ərzində bizə təlqin olunmuş sosialist realizmi mənasında yox) sədəqət və başlıcası isə bu reallıqları yaradan səbəblərin unudulmaması!

Qəhrəmanda az da olsa işıq tapmağa çalışan oxucu "yandırır" sözü ilə rastlaşanda sevinc hissi keçirir. Güman edir ki, oğulu yandıran ya ananın ölümü, ya da özünün qətlə yetirdiyi insanın faciəsidir. Lakin məlum olur ki, oğulu yandıran bu kədərli hadisələr yox, bərk istidir. Adi ifadələrin əsas məqsədə xidmət etməsi, biganəliyin bütün pisliliklərin səbəbi olması bir an belə A. Kamyunun təsvirindən düşmür. Əksinə, hadisələrin axarı oxucunu "biganəlik bütün pisliliklərin əsasında dayanır" fikrinə bir daha inandırır. Cəhd göstərmədən istədiyinə oxucunu inandırmaq, onu yazıçının inancına gətirmək həm klassik, həm müasir ədəbiyyatın, o cümlədən, postmodernist nəsrin başlıca məqsədi olub. Məqsədə çatmaq üçün müxtəlif bədii priyomlardan

istifadə edilib. Ən yaxşı nəticəni isə hadisələri reallıqda olduğu kimi təsvir edənlər qazanıblar.

Haqqında söz açılan povestdə məqsəd dolayısı yolla verilir, dolayısı yolla da həyata keçirilir. Əsas qəhrəman nə qədər ümumiləşdirilmiş obraz kimi təqdim edilsə də, onun fərdi xüsusiyyətləri qabarıq verilir. Bu xüsusiyyətlərin fərdi biganəlik məninədən keçməsi ilk anda nəzərdən yayınır. Cəmiyyətin diqqətini bu biganəliyin bəşəri faciəyə yol açdığına yönəltmək üçün yazıçı yaradıcılığının ilk dövrlərində meyl etdiyi ekzistensializm fəlsəfi cərəyanından ehtiyatla üz döndərir, "absurd" fəlsəfəsinin gözqamaşdırıcı işıqlarına meyllənirdi. Hər kəsin taleyi öz əlindədir – bu ideya artıq öz parlaqlığını itirməkdə, buludlar arxasında gizlənməkdə idi. Texniki tərəqqi ilə mənəviyyat arasındakı tarazlıq sürətlə pozulur, "səbaha salamat çıxma biləcəyimmə?" sualına heç kəs sakitləşdirici cavab tapmırdı. Bəlkə elə buna görə də A. Kamyu əsər boyu adını belə çəkmədiyini (güman ki, belə adamlara ad verməmək onun törətdiyi faciələrdən qaçmağın mümkünüyünə simvolik bir işarədir) qəhrəmanın başına gələn hadisələrin çox qısa zaman kəsiyində cərəyan etdiyini göstərir: əsas qəhrəman bir ərəbi öldürür. Bu ölüm işi A. Kamyuya nə üçün lazımmış? Yəqin ki, təkcə anasına, ətrafdakı insanlara deyil, özünə də heyrətamiz dərəcədə biganə olan insanın fəlakətlərini daha qabarıq göstərmək üçün!

İstintaq prosesindən də, məhkəmənin gedişindən də bu biganəliyi təsvir etməyin bir vasitəsi kimi istifadə olunur; heç bir təsirli söz, ifadə, münasibət biganəlik buzunu az da olsa isidə, hisslərə təsir göstərə bilmir. Vəkilin müdafiə etdiyi müttəhim müdafiə etmək üçün qoyduğu suala aldığı cavab təəccüb və təəssüf doğurur: "Dedim, öz hisslərim barədə düşünməyi elə yadırgamışam ki, ona bir şey deməkdə çətinlik çəkirəm..." (4, s.72).

İstintaq və məhkəmə prosesinin ölüm işinin ağırlıq mərkəzindən ölümə gətirmiş səbəbin ağırlıq mərkəzinə keçirilməsi qaldırılan problemin nə qədər böyük olduğunu açıq-aydın göstərir. Elə bil müttəhim adam öldürdüyü üçün deyil, tamamilə - başqa bir səbəbə, biganəliyinə görə ittiham olunur. Qoyulan suallar diqqəti əsas hadisədən uzaqlaşdırır. İş o yerə çatır ki, vəkil də təəccüblə soruşur:

"-Başa düşmürəm, onu nədə ittiham edirlər. Adam öldürdüyünə görə, ya anasını basdırdığına görə?" (4, s. 106) Reallıqda isə vəkil bu sualın cavabın xeyli əvvəl, özünə də müttəhimdən alıb. "O (vəkil-O.A.) istəyirdi ki, mənə kömək etsin. Soruşdu: həmin gün (ananın ölüm günü-O.A.) kədərənirdimmi, çox təəccübləndim, mənə elə gəlir ki, başqasına belə bir sual verməyə utanardım. Dedim, öz hisslərim barədə düşünməyə elə yadırgamışam ki, ona bir şey deməyə çətinlik çəkirəm..." (4 s. 72) Faciəyə yol açan səbəb də budur. Artıq fərdin biganəliyi əhatə dairəsini genişləndirir. Ananı sevirdimmi? sualına müttəhimin verdiyi cavab şok effekt yaradır: "...müqəddiməsiz-filənsiz soruşdu ki, ananı sevirdimmi? Dedim:-bəli, hamı kimi.

İndiyə qədər yazı məşinimi dayanmadan taqqıldadan katib bu yerdə, dəyəsən, çəşdi, barmağımı başqa klavişə vurdu, duruxdu və geri qayıtmalı oldu" (4, s. 75).

Məsələnin mahiyyəti, yazıcının qaldırdığı ideya da bu problem üzərində cəmlənib: nə daha qorxuludur, adam öldürmək, yoxsa adam öldürməyə aparan biganəliyin qarşısını almamaq? Yazıçı sualın ikinci hissəsinin üzərində dayanır. Sadə bədii ümumiləşdirmələr aparır. Bu ümumiləşdirmələrdən çıxan başəri nəticə isə birdir: faciələr biganəlikdən yaranır!

ƏDƏBİYYAT

1. Robin Şarma, "Ferrari"si satmış rəhbər. Bakı, "Adiloğlu" -2012.
2. Corc Oruel, 1984. Bakı, Qanun Nəşriyyatı- 2011.
3. Paulo Koelbo, Rio-Pyedranın sahilində oturdum və ağladım. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı -2012.
4. Albert Kamyu, "Yad". Bakı, "Qanun" nəşriyyatı -2011.
5. Анар, Три портрета. «Литературный Азербайджан» журналы, 2012, № 11.
6. Oktay Abbasov, "Pedaqoji kadro hazırlığında ortaq türk degerlərinin kullanim meselesi". "Kültür evreni" dərgisi. 2010, № 8.
7. Şahənə Ürfan, "Ədəbiyyatda "kəpənək effekti"nin Kamal Təlibzadə modeli". "Tənqid. Nəp" jurnalı, 2011, № 8.
8. az. wikipedia.org/wiki/Albert_Komyu.

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın müstəqillik qazanana qədərki dövrdə ədəbiyyat sahəsində qarşılaşdığı qadağaların ağır nəticələrindən danışılır. Nobel mükafatı laureatı Albert Kamyunun "Yad" povesti təhlil olunur, oradakı başəri ideyalar, biganəlikdən yaranan insan faciələri nəzərə çatdırılır.

РЕЗЮМЕ

Повесть Алберта Камью «Посторонний» или трагедия безразличия

В статье рассказывается о тяжелых последствиях запретов в области литературы до завоевания Азербайджаном с уверенитета. Говорится также об агитации повести лауреата нобелевской премии Альберта Камью «Посторонний» об общечеловеческих идеях, человеческой трагедии, рожденной безразличием.

SUMMARY

"The Stranger" by Albert Camus or the tragedy of indifference

The article deals with heavy results of suppressions that Azerbaijan faced before gaining its independence in the field of Literature. Here the novel "The Stranger" by A. Camus who won the Nobel prize for literature is analysed and human ideas, tragedies because of indifference are investigated.

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda Rəsul Rza adına Ədəbiyyat Fondunun təsis etdiyi Beynəlxalq Rəsul Rza ədəbi mükafatlarının 2013-cü il üzrə qaliblərinə təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda AMEA Folklor İnstitutu Firdun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi ilə bağlı elmi sessiya keçirilmişdir.

Azərbaycan Milli elmlər akademiyasının Folklor İnstitutunda Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi şair Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş "Nizami Gəncəvi və folklor" mövzusunda elmi sessiya keçirilmişdir.

Dahi Azərbaycan şairəsi Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyi tədbirləri çərçivəsində şairənin həmyeriləri çox qiymətli hədiyyə almışlar. İspaniya kraliçası, Yunanıstan və Danimarka şahzadəsi Sofiya Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinə dahi Azərbaycan şairəsinin rübailərinə və qəzəllərinə çəkilmiş qədim miniatürlər, illüstrasiya və əlyazmaları bağışlamışdır. Hədiyyə olunan miniatürlər XIV-XV əsrlərə aiddir.

Tanınmış yazıçı-publisist, Milli Məclisin deputatı, əməkdar jurnalist Aqil Abbasın 60 yaşı tamam olmuşdur. Bu münasibətlə Nizami Kino Mərkəzində Aqil Abbasın eyniadlı romanı əsasında lentə alınmış "Dolu" tammetrajlı bədii filmi nümayiş etdirilmişdir.

ABŞ-da yaşayan və Vaşinqton şəhərində mühəndis işləyən həmvətənimiz Fərhad Məmmədov AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə dəyərli hədiyyə bağışlamışdır. Bu, müsəlman Şərqi ilk və ən populyar satirik nəşri olmuş "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1908-1909-cu illərə aid nömrələrinin cildlənmiş toplusudur. Toplu vaxtilə görkəmli Azərbaycan iqtisadçısı və etnoqrafı, hələ sağlığında "Azərbaycanşünas alim" adı ilə tanınan, Cümhuriyyət dövrünün görkəmli ziyalılarından biri, sovet işğalına qarşı gizli mübarizə aparan Azərbaycan İstiqlal Təşkilatının fəal üzvlərindən olmuş Məhəmmədhasən bəy Baharlıya (1896-1937) məxsus olmuşdur. M.H.Baharlı 1937-ci ildə güllələndikdən sonra onun kitabxanasındakı kitab və jurnallar qohumu Mir Həsən Mir Əbdülhəd oğlu Həsənova qalmışdır. O isə sonralar onları öz nəvəsi Fərhad Məmmədova vermişdir. Beləliklə, muzeyin fondları Azərbaycan tarixinin, milli mədəniyyətimizin daha bir yeni eksponatı ilə zənginləşmişdir.

Yeni Zelandiya alimləri müəyyənləşdiriblər ki, ana nəvazişi uşaqları bir çox xəstəliklərdən qoruyur. Onların apardığı təcrübədə hamilə qadınlar iştirak ediblər. Doğuşdan dərhal sonra həkimlər uşaqların sağlamlıq durumlarını nəzarətə alıblar. Bir neçə vaxtdan sonra məlum olub ki, anaları tərəfindən daha çox əzizlənən və nəvaziş görün uşaqlar müxtəlif infeksiya xəstəliklərinə daha az yoluxublar. Araşdırmalar bu bağlılığın səbəblərini üzə çıxarıb. Aydın olub ki, analar körpələrini qucaqlayan zaman uşağa bakteriyalar ötürürlər. Həmin bakteriyalar isə sonradan müəyyən xəstəliklərə qarşı immunitet yaradır. Odur ki, pediatrlar analara uşaqlarını daha çox əzizləməyi məsləhət görürlər. Bu, onların normal inkişaf üçün də çox vacibdir.

İsveçrəli alimlərin apardıqları araşdırmanın nəticələrinə görə, həkimlərin qarmaqarışq yazmaları nəticəsində pasiyentlərin 25 faizi ölür. Bu barədə "milli.az"ın "Lancet"ə istinadən yaydığı məlumatda bildirilir ki, Bem Universitetinin nəzdindəki "İnselpital" klinikasının mütəxəssisləri araşdırma aparıb. Araşdırma zamanı o da məlum olub ki, reseptlərin 52 faizi çox pis xatla yazılır, 4 faizində isə həkimin nə yazdığı, ümumiyyətlə, oxunmur.

İranlı alimlər əsrin ən bəlalı xəstəliklərindən olan xərçəng xəstəliyinə qarşı vaksin hazırlayıblar. "Anspress"ın məlumatına görə, İran Razi Aşı və Serum araşdırmaları İnstitutunun rəhbəri Abbas Zari ilan və əqrəb zəhərinin qarışığından yeni dərman əldə etdiklərini açıqlayıb. O, bir neçə ildir aparılan tədqiqatların müsbət nəticələndiyini və xərçəng hüceyrələrin yox edilməsində təsirli dərman ortaya çıxdığını deyib. İranlı alim laboratoriya testlərindən uğurla keçən dərmanın insanlar üzərində sınaqdan keçirilməsi üçün Səhiyyə Nazirliyinin icazəsini gözlədiklərini qeyd edib.

İmmun sisteminin əhəmiyyətli üsürlərindən biri olan bağırsaqlarda təxminən 100 trilyon faydalı bakteriya və göbələk olur. Bunu düşünsək, bağırsaq müdafiəetmə sisteminin nə qədər fəal olduğunu anlamaq asandır. İmmun sistemini qorumaq üçün proqramlaşdırılmış hüceyrələrimizin olmasına baxmayaraq, bu sistemi qorumaq üçün qidalanmağımıza çox diqqət yetirməliyik. Balanslı qidalanma isə müdafiəetmə sistemimizi gücləndirir. Mütəxəssislər bildirirlər ki, lifli qidalar sağlam bağırsaq üçün intinaedilməz qidalardandır. Yeri gəlmişkən, bu qidalar xərçəngin inkişafı, iltihablı və ya allergik xəstəliklərə qarşı qoruyucu funksiyaya malikdir. Lakin dərmanlar, xüsusilə antibiotiklər, bakteriyalar, viruslar, toksinlər və normal olmayan bağırsaq florası bağırsaqlara zərər də verir. Çünki hər hansı bir xəstəliyin qarşısının alınması zamanı istifadə edilən antibiotiklərin faydalı tərəflərlə yanaşı, zərərli təsirləri də çoxdur.

Bu il İranda xalq yazıçısı Anarın "Mən, sən, o və telefon" adlı hekayələr toplusu nəşr olunub. Kitaba eyni adlı novella, habelə "Gürü familiyası", "Vahimə" və "Yaxşı padşahın nağılı" hekayələri daxildir. Kitabı nəşrə hazırlayan Heyva Muğanlı ona geniş və əhatəli "Ön söz" yazıb. Burada Anar və onun nəslə, valideynləri haqqında bioqrafik məlumatlar verilib. Bu, Anarın İranda fars dilində nəşr olunmuş beşinci kitabıdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz Axundlu Azərbaycanda M.S.Ordubadi ədəbi irsinin ardıcıl tədqiqatçılarından biridir. "Məmməd Səid Ordubadi" monoqrafiyası (Bakı, "Elm və təhsil", 2012) alimin bu sahədə gördüyü işlərin yekunu kimi diqqəti cəlb edir. Monoqrafiyada M.S.Ordubadının dövrü, mühiti, həyatı, bədii yaradıcılığı (poeziyası, nəsr, xüsusilə tarixi romanları) geniş tədqiq və təhlil olunur.

Nərgiz Cabbarlının böyük Azərbaycan dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığını əks etdirən "Mirzə Fətəli Axundzadə şəxsiyyəti" kitabı yenidən çapdan çıxıb. Kitabın əsas məziyyətlərindən biri tədqiqatçı-alimin böyük yazıçının həyat və yaradıcılığı ilə bərabər, həyatının indiyədək geniş ictimaiyyətə məlum olmayan tərəflərini - ədibin şəxsi taleyi, ağırlı-acılı həyatını hərtərəfli öyrənilib, oxucuya təqdim etməsidir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Əliyevin yenidən işıq üzünə çıxən kitabında onun XIX (M.F.Axundzadə, A.Bakıxanov...) və XX əsrlərdə (M.Şahtaxtı, Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir, A.Səhhət...) yaşayıb-yaratmış Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tanınmış nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına aid məqalələri toplanmışdır. Yazılar "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı", "Cümhuriyyət illəri", "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı" və s. bölmələrdə təqdim olunur. AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunan kitabın elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyliyidir.

"Osman Sarıvəlli - 100" (Bakı, "MBM", 2012) kitabı Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin "İrs" komissiyasının "Yüzlilliklər"seriyasından üçüncü toplusudur. Topluda xalq şairi Osman Sarıvəllinin yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif illərdə qələmə alınmış məqalələr toplanmışdır. Oxucular tanınmış söz adamlarından M.İbrahimovun, B.Vahabzadənin, M.Cəlalin, İ.Əfəndiyevin, C.Heyatın, B.Nəbiyevin, Ə.Cəmilin, K.Talıbzadənin, M.Cəfərin, M.Rahimin, Q.Qasınzadənin, A.Abdullanın və başqalarının məqalə və xatirələri ilə tanış ola bilərlər.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:
ANAR

Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV
Yusif SEYİDOV

Ünvan: Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.

Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. **Faks:** 498-55-33.

E-mail: mehemed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. **Uçot nəşr vərəqi** 5.

Şərti çap vərəqi 6,3. **Tiraj** 800.

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi** 191.

Lisənziya V 236.

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas
nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı”na daxildir.**

**Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Avropa»
nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.**

Çapa imzalanıb: 14.06.2013.

**Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.**

İNDEKS 1012

